

EX-VOTO
DE ANTONIO M. GARCIA
DE LA BARRIA DE
CORTES DE MARCHENA
PROV. DE BADAJOZ
AÑO 1912

ΥΠΑΡΧΕΙ ΜΟΝΟΠΩΛΙΑΚΟ ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΣΤΗΝ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΒΙΟΜΗΧΑΝΙΑ;

Α. ΔΟΞΙΑΔΗΣ

Η ύπαρξη μονοπωλιακού κεφαλαίου είναι φανερό ότι έχει μεγάλη πολιτική σημασία, εφόσον στηρίζει τη θέση ότι μπορούν να παρθούν κάποια «αντιμονοπωλιακά» μέτρα που θα πλήξουν μερικές επιχειρήσεις και που θα έχουν μεγάλο οικονομικό και πολιτικό αντίκτυπο, αλλά που όχι μόνο δε θα πλήξουν το σύνολο του ιδιωτικού τομέα, αλλά μπορεί και να τον ενισχύσουν. Αλλά η απάντηση στο ερώτημα του τίτλου εξαρτάται από την έννοια που δίνουμε στον όρο «μονοπωλιακό κεφάλαιο».

Στο άρθρο αυτό αναπτύσσεται η θέση ότι ενώ με πολλές έννοιες υπάρχουν μονοπωλιακά προνόμια ή καταστάσεις, μονοπωλιακό κεφάλαιο με την έννοια που έχει τη μεγαλύτερη πολιτική σημασία δεν υπάρχει στην ελληνική βιομηχανία.

Το άρθρο χωρίζεται σε δυο μεγάλα μέρη. Στο πρώτο εξετάζονται ορισμένα ποσοτικά - στατιστικά στοιχεία και γίνεται μια προσπάθεια να ερμηνευτούν σωστά. Αυτή η προσπάθεια είναι κυρίως κριτική: δείχνει κάποια πράγματα που δεν συμβαίνουν, και κάποια συμπεράσματα που, ενώ έχουν υποστηριχτεί με βάση τα στοιχεία, στην πραγματικότητα δεν μπορούν να στηριχτούν σε αυτά.

Στο δεύτερο μέρος εξετάζεται η ουσία του ζητήματος, που δυστυχώς δεν μπορεί να στηριχτεί σε ποσοτική ανάλυση από τις μέχρι σήμερα έρευνες. Συζητούνται οι πολλαπλές σημασίες των όρων μονοπώλια και μονοπωλιακό κεφάλαιο και κατά πόσο περιγράφουν την κατάσταση στην ελληνική βιομηχανία. Προς το τέλος παρουσιάζονται οι επιπτώσεις της ανάλυσης για την επεξεργασία μιας προοδευτικής αναπτυξιακής στρατηγικής καθώς κάποιες κριτικές επισημάνσεις για τη σημερινή κυβερνητική πρακτική.

Α. ΠΟΣΟΤΙΚΕΣ ΟΨΕΙΣ

Στο μέρος αυτό παρουσιάζονται και κρίνονται μερικές αναλύσεις γύρω από το ζήτημα της μονοπωλιακής συγκέντρωσης των μονοπωλιακών κερδών και της μονοπωλιακής συσσώρευσης που στηρίζονται σε ποσοτικά-στατιστικά δεδομένα. Ο αναγνώστης που δεν έχει ασχοληθεί με τα θέματα ίσως θεωρήσει βαρετή και άσκοπη όλη αυτή τη συζήτηση. Επειδή μπορεί να είναι βαρετή, παρατίθενται στο τέλος του μέρους αυτού πολύ συνοπτικά τα συμπεράσματά του. Άσκοπη όμως δεν είναι, γιατί οι περισσότεροι που ασχολήθηκαν ως σήμερα με τα θέματα θεωρούν σχεδόν αυτονόητο ότι τα στοιχεία δείχνουν μια έντονα μονοπωλιακή διάρθρωση και μεγάλη μονοπωλιακή δύναμη στην ελληνική βιομηχανία, χωρίς να αναλύουν με προσοχή τι σημαίνουν τα μεγέθη και οι δείκτες.

Συζητούνται κατά σειρά τρία θέματα:

- (1) Το ελίπεδο της συγκέντρωσης
- (2) Τα κέρδη του μεγάλου βιομηχανικού κεφαλαίου
- (3) Η δυναμική της συγκέντρωσης.

Στα δυο πρώτα κρίνονται προηγούμενες αντιλήψεις και εργασίες ενώ για το τρίτο παρουσιάζονται στοιχεία από δική μου έρευνα.

1. Ο βαθμός συγκέντρωσης

Η πιο συνηθισμένη έννοια του όρου μονοπώλιο (ή μονοπωλιακό κεφάλαιο: στην περίπτωση αυτή δεν χρειάζεται να γίνει διάκριση) αναφέρεται στον αριθμό των επιχειρήσεων που λειτουργούν σε μια αγορά και στο μερίδιο που ελέγχουν.

Με την έννοια αυτή, η μονοπωλιακή συγκέντρωση στην ελληνική βιομηχανία φαίνεται να είναι ψηλή, και πολλοί μιλούν για μονοπώλια με βάση αυτό το δεδομένο.¹ Οι Πίνακες 1 και 2 δίνουν στοιχεία για τα μερίδια που κατέχουν οι μεγαλύτερες μονάδες κάθε κλάδου στην απασχόληση ή στα συνολικά κεφάλαια. Στον Πίνακα 1 φαίνεται το μερίδιο των μεγαλύτερων (τεσσάρων ή είκοσι) καταστημάτων στη συνολική απασχόληση του κλάδου και του συνόλου της βιομηχανίας για το 1978. Φυσικά, το ποσοστό συγκέντρωσης επηρεάζεται από το βαθμό ανάλυσης των στοιχείων: οι τέσσερις μεγαλύτερες μονάδες όλης της βιομηχανίας έχουν μικρότερο ποσοστό σε όλη τη βιομηχανία από τις τέσσερις μεγαλύτερες κλωστοϋφαντουργίες στον κλάδο τους και αυτές μικρότερο από τα τέσσερα μεγαλύτερα νηματοουργεία βάμβακος, στο δικό τους (στενότερο) κλάδο. (Αυτό ισχύει κατά μέσο όρο. Υπάρχουν και μερικοί υποκλάδοι με μικρότερο βαθμό συγκέντρωσης από τον κλάδο που τις περιέχει). Πάντως, χωρίς πολλές τεχνικές μετρήσεις και συζητήσεις, φαίνεται ότι πολύ λίγες μονάδες συγκεντρώνουν το μεγαλύτερο μέρος της παραγωγής σε κλάδους πολύ διαφορετικούς όπως τα παγωτά, τα τσιγάρα, η χαρτόμαξα, τα διυλιστήρια, η χαλκουργία και η συναρμολόγηση αυτοκινήτων.

Τα στοιχεία μάλιστα του Πίνακα 1 υποεκτιμούν (λίγο) το βαθμό συγκέντρωσης επειδή αναφέρονται σε «καταστήματα» (ή εργοστάσια) και όχι σε εταιρείες, που κάθε μια μπορεί να έχει περισσότερα εργοστάσια. Επίσης η συγκέντρωση της απασχόλησης στις μεγάλες μονάδες πρέπει να είναι στις περισσότερες περιπτώσεις μικρότερη από τη συγκέντρωση του κεφαλαίου ή της παραγωγής, γιατί συνήθως οι μεγαλύτερες μονάδες έχουν και ψηλότερο λόγο κεφαλαίου ανά απασχολούμενο και προϊόντος ανά απασχολούμενο.

Ο Πίνακας 2 αναφέρεται σε εταιρείες κατά διψήφιο κλάδο και για το σύνολο της βιομηχανίας για τα έτη 1970 και 1980. Στηρίζεται σε στοιχεία ισολογισμών της ICAP και επειδή δεν λαμβάνει υπόψη τα κεφάλαια επιχειρήσεων με νομική μορφή Ε.Ε., Ο.Ε., κ.λπ., τείνει να υπερεκτιμά (λίγο) το βαθμό συγκέντρωσης. Από την άλλη, επειδή καμιά φορά περισσότερες εταιρείες ανήκουν σε ένα κέντρο ελέγχου, η ανάλυση κατά εταιρεία υποεκτιμά και αυτή τον πραγματικό βαθμό συγκέντρωσης του ελέγχου (ή της ιδιοκτησίας) του κεφαλαίου.

1. Το άρθρο των Ρουμेलιώτη και Καλοσώφρου (1976) είναι ίσως το πιο γνωστό για το θέμα αυτό, και αναφέρεται συχνά στη μετέπειτα αρθρογραφία. Οι συγγραφείς συγχέουν το ζήτημα της συγκέντρωσης με τους μηχανισμούς εξάρτησης από τις πολυεθνικές και καταλήγουν σε ένα αδιαφοροποίητο συμπέρασμα περί μονοπωλιακής διάρθρωσης.

Η γενική εικόνα του Πίνακα 2 μοιάζει με του Πίνακα 1, και επιβεβαιώνει για πολλούς κλάδους την άποψη ότι πολύ λίγοι επιχειρηματίες ελέγχουν το μεγαλύτερο μέρος του κεφαλαίου.

Τι σημασία όμως έχει ο ψηλός βαθμός συγκέντρωσης της απασχόλησης ή του κεφαλαίου στα χέρια λίγων επιχειρηματιών; Πόσο έχει νόημα να μιλάμε για μονοπώλια με βάση αυτό το δεδομένο; Αφήνοντας κατά μέρος τη διάκριση ανάμεσα σε μονοπώλια και ολιγοπώλια (που έχει μάλλον σχολαστικό χαρακτήρα), να γιατί δεν μπορούν να βγουν πολλά συμπεράσματα μόνο από τη μέτρηση του βαθμού συγκέντρωσης:

Παρ' όλο που σε μερικές περιοχές της οικονομικής θεωρίας το μονοπώλιο ή ολιγοπώλιο ορίζεται από το μερίδιο της αγοράς που ελέγχει και στη συνέχεια αναλύεται η συμπεριφορά του και η οικονομική του απόδοση, μια προσεκτικότερη ανάλυση δείχνει ότι η μονοπωλιακή δύναμη (δηλαδή η δυνατότητα

μιας επιχείρησης να συμπεριφέρεται διαφορετικά από ότι μια «ανταγωνιστική» επιχείρηση και να κερδίζει από αυτό), εξαρτάται από μια σειρά παράγοντες που δεν ανάγονται απλά σε ένα μερίδιο αγοράς. Η διαπίστωση αυτή ισχύει ακόμα και για τις πιο απλές εκδοχές της νεοκλασικής θεωρίας όπου οι επιχειρήσεις προσπαθούν να μεγιστοποιήσουν τα κέρδη τους ελέγχοντας μόνο την τιμή και την ποσότητα του προϊόντος τους και ισχύει φυσικά πολύ περισσότερο σε μια νεο-κείνσιανή ή σε μια μαρξιστική ή σε μια συμπετεριανή θεώρηση, όπου ο κεφαλαιοκράτης ή ο επιχειρηματίας ή η εταιρεία είναι πολύ πιο ισχυρά και σύνθετα οικονομικά υποκείμενα, με πολιτική δράση, με επανεπενδύσεις, με προσδοκίες, με καινοτομίες και με τόσα άλλα.

Ακόμα και αν σε μια αγορά υπάρχει μόνο ένας προμηθευτής ή υπάρχει απόλυτη σύμπραξη ανάμεσα στους προμηθευτές για

ΠΙΝΑΚΑΣ 1

Τριψήφιοι κλάδοι της μεταποίησης με σημαντική απασχόληση και ψηλό ποσοστό συγκέντρωσης (1978) (α)

Κλάδος	Μέση ετήσια απασχόληση	Π.Σ.4 (β)	Π.Σ.20 (γ)	Κλάδος	Μέση ετήσια απασχόληση	Π.Σ.4 (β)	Π.Σ.20 (γ)
207 Παραγωγή ζάχαρης	2.875	82,0	99,9	332 Υαλουργία	2.949	55,7	75,4
208 Σοκολατοποιία-Ζαχαρωτά	4.119	36,0	56,4	333 Πήλινα-Πορσελάνες	5.700	30,1	59,2
214 Μη οينوπνευματώδη ποτά	4.998	41,2	64,5	334 Τσιμέντα	4.302	65,0	99,9
222 Τσιγάρα	4.153	90,2	100,0	339 Λοιπά είδη από μη μεταλλικά ορυκτά	2.494	35,9	43,6
233 Νήματα-Υφάσματα από μετάξι και νάυλον	3.089	60,1	77,0	341 Παραγωγή σιδήρου-χάλυβα	5.116	78,5	99,9
234 Νήματα-Υφάσματα από συνθετικά (πλύν νάυλον)	4.801	32,3	75,2	342 Παραγωγή άλλων μετάλλων	4.700	68,2	98,2
237 Βαφεία-φινιριστήρια	5.354	38,1	68,3	351 Σιδηροσωλήνες	3.060	41,3	80,4
238 Κλωστοβιομηχανία κλπ	3.363	51,4	82,1	356 Αντικείμενα από χυτοσίδηρο	2.403	34,9	52,2
239 Λοιπές Υφαντικές	3.710	36,6	66,3	359 Λοιπά αντικείμενα μετάλλου	11.023	37,6	62,0
251 Προστήρια-μηχ.κατεργασίας ξύλου	7.263	37,1	53,2	371 Ηλεκτρικές μηχανές	3.069	48,8	70,2
271 Χαρτόμαζα	3.703	62,9	94,4	373 Ηλεκτρικά καλώδια και σύρματα	2.266	73,9	98,5
272 Είδη χαρτιού-χαρτονιού	7.319	45,4	65,1	375 Λοιπό ηλεκτρολογικό υλικό	4.077	37,9	66,2
311 Οξέα, βάσεις, άλατα, λιπάσματα	4.164	88,4	99,8	376 Τηλεπικοινωνιακό υλικό	3.089	43,5	74,4
312 Πλαστικές ύλες, ρητίνες, τεχνητές ίνες	2.137	70,1	93,4	381 Ναυπήγηση-επισκευές	17.779	58,9	73,8
313 Λοιπές βασικές χημικές	2.222	47,1	74,2	382 Σιδηροδρομικό-τροχιοδρομικό υλικό	2.577	76,2	100,0
314 Βερνικοχρώματα, μελάνια	2.342	36,3	70,6	383 Κατασκευή αυτοκινήτων	8.219	45,2	70,8
315 Φαρμακευτικά προϊόντα	6.890	30,6	66,0	387 Επισκευή αεροπλάνων	2.068	99,7	100,0
317 Σαπούνια-απορρυπαντικά	2.764	47,4	82,0				
319 Λοιπά χημικά	3.281	34,8	62,3				
321 Επεξεργασία πετρελαιοειδών	3.753	80,9	97,6				

ΠΗΓΗ: ΕΣΥΕ, Απογραφή Καταστημάτων 1978, Τόμος ΙΙ, Πίνακας 8.

Σημείωση: (α) Παρουσιάζονται οι τριψήφιοι κλάδοι που είχαν περισσότερους από 2000 απασχολούμενους και Π.Σ.4 μεγαλύτερο από 30%. (β) Π.Σ.4: Ποσοστό απασχόλησης στα 4 μεγαλύτερα καταστήματα του κλάδου (γ) Π.Σ.20: Ποσοστό απασχόλησης στα 20 μεγαλύτερα καταστήματα του κλάδου.

να μεγιστοποιήσουν τα κέρδη τους, η μονοπωλιακή τους δύναμη εξαρτάται από παράγοντες όπως:

(α) Πόσο σημαντικό ή αναντικατάστατο είναι το προϊόν τους. Είναι λ.χ. φανερό ότι ένα μονοπώλιο πετρελαίου έχει μεγαλύτερη μονοπωλιακή δύναμη από ένα μονοπώλιο μαστίχας ή από το μονοπώλιο των Λακόστ. Και αυτό επειδή (σε ορολογία της οριακής σχολής), η ζήτηση στην αγορά πετρελαίου είναι πολύ λιγότερο ελαστική ως προς την τιμή απ' ό,τι στις άλλες περιπτώσεις.

(β) Πόσο δύσκολο είναι να μπουν άλλοι προμηθευτές στην αγορά. Μπορεί λ.χ. σε μια αγορά να υπάρχει ένας ή δύο προμηθευτές αλλά αυτοί να φυτοζωούν, επειδή η αγορά είναι μικρή. Αν αυξήσουν τις τιμές τους τόσο ώστε να βγάξουν σημαντικά κέρδη, τότε κινδυνεύουν να προσελκύσουν νέους προμηθευτές που θα προσφέρουν σε χαμηλότερες τιμές. Τα περιθώρια ελιγμών των υπαρχόντων προμηθευτών προσδιορίζονται από τις δυσκολίες που αντιμετωπίζουν νέοι προμηθευτές να μπουν στην αγορά (λ.χ. από το ύψος των δασμών). Έτσι λοιπόν, η ύπαρξη λίγων προμηθευτών μπορεί απλά να σημαίνει ότι η αγορά δε σηκώνει άλλους, αλλά όχι ότι οι υπάρχοντες ευημερούν ιδιαίτερα.

ΠΙΝΑΚΑΣ 2

Ποσοστό συγκέντρωσης στις 8 μεγαλύτερες επιχειρήσεις
κάθε κλάδου (στο σύνολο ενεργητικών)

Κωδικός Κλάδου	Κλάδος	1970	1980
20	Τροφίμων	27,3	22,2
21	Ποτών	65,5	65,3
22	Καπνού	100,0	100,0
23	Υφαντικών Ειδών	34,9	33,0
24	Υποδημάτων-Ενδυμάτων	58,1	29,1
25	Εύλου-Φελλού	84,4	70,6
26	Επίπλων	96,5	55,9
27	Χάρτου	92,1	77,3
28	Εκδόσεων	53,6	32,9
29	Δέρματος	77,4	81,7
30	Ελαστικού-Πλαστικού	62,7	44,2
31	Χημικών	62,6	41,9
32	Παραγωγών Πετρελαίου	100,0	99,7
33	Μη μεταλλικών ορυκτών	63,9	61,1
34	Μεταλλουργίας	99,8	90,4
35	Προϊόντων από μέταλλο	49,2	42,3
36	Μηχανών-Συσκευών	62,6	42,6
37	Ηλεκτρικών Ειδών	57,2	46,4
38	Μεταφορικών Μέσων	86,9	70,7
39	Διάφορες	95,8	69,8

Σημ.: Παραλείφθηκαν οι κρατικές ΑΕΒΑΑ (Χημικά και ΕΑΒ (Μεταφορικά Μέσα)

Πηγή: Γιαννίτσας (1983) σελ. 258

(Επεξεργασία στοιχείων ICAP 1972, 1982)

Σε μια μικρή αγορά όπως η ελληνική, ο παράγοντας αυτός δεν μπορεί να ξεχνιέται, ιδίως αν γίνονται συγκρίσεις με το βαθμό συγκέντρωσης σε μεγαλύτερες χώρες.

(γ) Ποια είναι η διάρθρωση της αγοράς από την πλευρά της ζήτησης. Όταν μοναδικός αγοραστής λιπασμάτων στην Ελλάδα είναι η ΑΤΕ και σχεδόν μοναδικός αγοραστής μετασχηματιστών είναι η ΔΕΗ, τότε η μονοπωλιακή δύναμη των τριών ή τεσσάρων εταιρειών του κάθε κλάδου εξανεμίζεται ή πάντως εξαρτάται από τη βούληση και τη διαπραγματευτική στάση των αγοραστών. Φυσικά, στα συγκεκριμένα παραδείγματα θα αντιληχθεί ότι οι αγοραστής στις ελληνικές πολιτικές και κοινωνικές συνθήκες ήταν πρόθυμοι να αντιπαρέλθουν τα διαπραγματευτικά τους πλεονεκτήματα προς όφελος των μονοπωλίων - προμηθευτών τους, πράγμα που επιβεβαιώνει τη μονοπωλιακή δύναμη. Αλλά αυτή η παρατήρηση, που είναι ενμέρει σωστή, αμέσως φέρνει τη συζήτηση σε άλλες πτυχές της μονοπωλιακής δύναμης, που θα εξετασθούν πιο κάτω, και δε σχετίζεται ιδιαίτερα με το βαθμό συγκέντρωσης της παραγωγής.

(δ) Τι γίνεται με τις εισαγωγές. Όλη η φιλολογία μέχρι σήμερα, που μετράει ποσοτικά τη συγκέντρωση στην Ελλάδα, αναφέρεται, απ' όσο ξέρω, αποκλειστικά στη συγκέντρωση της εγχώριας παραγωγής και όχι στη συγκέντρωση της προσφοράς (μαζί με τις εισαγωγές). Δεν μπορούμε να πούμε ότι οι δυο εταιρείες που συναρμολογούν επιδακτικά αυτοκίνητα στην Ελλάδα έχουν, επειδή είναι μόνο δύο, μεγάλη μονοπωλιακή δύναμη, όταν πρέπει να ανταγωνιστούν τις εισαγωγές απ' όλο τον κόσμο. Ό,τι «μονοπωλιακό» πλεονέκτημα έχουν, προέρχεται από τυχόν προστατευτικές ρυθμίσεις και όχι από τη διάρθρωση του κλάδου.² Βέβαια η συγκέντρωση της παραγωγής έχει μεγαλύτερη σημασία από τη συγκέντρωση των πωλήσεων για να αναλύσουμε την μονοπωλιακή δύναμη όχι πια στην αγορά του προϊόντος αλλά στις αγορές των συντελεστών παραγωγής και στον έλεγχο της παραγωγικής διαδικασίας. Με άλλα λόγια, το τελευταίο σημείο είναι:

(ε) Πώς σχετίζεται η συγκέντρωση της παραγωγής με τους όρους αγοράς της εργατικής δύναμης, των πρώτων υλών, της χρηματοδότησης, με τον έλεγχο της παραγωγικής διαδικασίας, με την κατοχή της τεχνολογίας. Σε μια πρώτη απλή ανάλυση, μέσα σε νεοκλασικά πλαίσια, υποτίθεται ότι αν υπάρχουν λίγες και μεγάλες επιχειρήσεις, μπορούν να διαπραγματευθούν για τους μισθούς, τη χρηματοδότηση κ.λπ., από θέση ισχύος και άρα να πετύχουν καλύτερους γι' αυτές όρους. Ένα πρόβλημα είναι ότι οι αγορές των συντελεστών παραγωγής δεν έχουν τα ίδια όρια με τις αγορές των προϊόντων. Δηλαδή μια σαπυνοποιία και μια χαλυβουργία που βρίσκονται στην ίδια περιοχή λειτουργούν μέσα στην ίδια αγορά ανειδίκευτης εργασίας, αλλά σε διαφορετικές αγορές προϊόντων, οπότε η συγκέντρωση στον κλάδο των σαπουνιών δεν μας λέει πολλά πράγματα για την ισχύ της εταιρείας στην αγορά ανειδίκευτης εργασίας. Για το λόγο αυτό πρέπει να μετριέται και η συγκέντρωση στο επί-

2. Ο Μητσός (1975) βρήκε μια θετική στατιστική συσχέτιση ανάμεσα στο ύψος της δασμολογικής προστασίας και στο βαθμό συγκέντρωσης της εγχώριας παραγωγής, αλλά δεν προχώρησε στην διακλαδική σύγκριση που είναι απαραίτητη για να διακρίνουμε την εξήγηση του φαινομένου.

πεδο του συνόλου της βιομηχανίας ή του συνόλου της οικονομίας – αλλά το μέτρο αυτό δεν μας λέει πολλά όταν πρόκειται για πιο ειδικές αγορές συντελεστών όπως, λ.χ., η αγορά για κοκ ή η αγορά για ηλεκτροσυγκολλητές (αν υπάρχει).

Το ζήτημα όμως των σχέσεων του κεφαλαίου με ψηλό βαθμό συγκέντρωσης, με τους συντελεστές παραγωγής, τον έλεγχο της παραγωγικής διαδικασίας, κ.λπ., προφανώς δεν εξαντλείται με την ανάλυση της διαπραγματευτικής ισχύος του σε διάφορες αγορές, κατά το νεοκλασικό υπόδειγμα. Ούτε και η σχέση του με την αγορά των προϊόντων δεν εξαντλείται στις ελαστικότητες ζήτησης, στο κόστος εισόδου ή στις καμπύλες κόστους. Αν καταγράψαμε τα παραπάνω σημεία, που βρίσκονταν μέσα στα γενικά πλαίσια της οριακής-νεοκλασικής σχολής, είναι γιατί και οι περισσότεροι που γράφουν για τα μονοπώλια στην Ελλάδα σήμερα, φαίνεται ότι συνειδητά ή ασυνείδητα μέσα σε τέτοια πλαίσια σκέπτονται, ακόμα και όταν διατείνονται ότι κάνουν μαρξιστική ανάλυση³. Και πρέπει να φανεί ότι ακόμα και σ' αυτά τα πλαίσια (που δεν είναι λάθος, αλλά είναι πολύ περιορισμένα), η φαινομενικά μεγάλη συγκέντρωση της παραγωγής δεν πρέπει να οδηγεί αβασάνιστα στο συμπέρασμα ότι οι μερίδες του βιομηχανικού κεφαλαίου έχουν σημαντική μονοπωλιακή δύναμη.

Αναμφισβήτητα υπάρχουν μερίδες του βιομηχανικού κεφαλαίου που προστατεύονται (είτε οι ίδιοι είτε με τη βοήθεια του κράτους) από τις δυνάμεις ανταγωνιστικές πιέσεις και με την έννοια αυτή υπάρχουν πράγματι έντονα μονοπωλιακές (ή «μη-ανταγωνιστικές») καταστάσεις σε πολλές αγορές προϊόντων στην Ελλάδα. Αλλά σε πολλές περιπτώσεις οι κύριοι μηχανισμοί δεν σχετίζονται στενά με τη συγκέντρωση της παραγωγής και με την ύπαρξη «μονοπωλιακού κεφαλαίου» με την έννοια που θα αναπτυχθεί πιο κάτω.

ΠΙΝΑΚΑΣ 3

"Ποσοστό κέρδους" (α) (μικτό)
κατά κλιμάκια μεγέθους μονάδων

Κλιμάκιο μεγέθους απασχό- λησης	Ποσοστό κέρδους στην αξία παρα- γωγής			Ποσοστό κέρδους στις πωλήσεις		
	1975	1976	1977	1975	1976	1977
0-9 (β)	33,9	15,3
10-19	21,3	20,4	21,5	6,3	6,8	6,9
20-29	20,8	20,1	20,4	7,7	4,0	2,3
30-49	23,6	23,3	23,8	6,1	6,2	5,4
50-99	21,1	19,8	20,5	7,5	9,4	5,5
100-499	25,8	26,1	24,9	7,8	7,1	6,5
500+	25,6	26,2	25,2	0,3	-0,5	4,3

Σημειώσεις: (α) Για τον ορισμό και τους περιορισμούς του μεγέθους αυτού, βλ. κεφάλαιο Α.2

(β) βλ. υποσημείωση 5.

Επεξεργασία στοιχείων: ΕΣΥΕ, Στατιστική Έρευνα Βιομηχανίας, 1975, 1976, 1977

Θα πρέπει να σημειωθεί ότι η σχετικά μεγάλη συγκέντρωση της παραγωγής για πολλά προϊόντα δεν συνυπάρχει με την μεγάλη συγκέντρωση του βιομηχανικού κεφαλαίου στο επίπεδο της εθνικής οικονομίας. Επειδή η βιομηχανική δραστηριότητα κινεί πολύ μικρότερο ποσοστό της εθνικής οικονομίας στην Ελλάδα απ' ό,τι στις αναπτυγμένες χώρες αλλά και επειδή δεν υπάρχουν μεγάλα συγκροτήματα βιομηχανικού κεφαλαίου κατά το πρότυπο των δυτικών ή άπω-ασιατικών γιγάντων, το ειδικό βάρος των μεγαλύτερων ελληνικών βιομηχανικών επιχειρήσεων στην εθνική οικονομία δεν συγκρίνεται με τη σημασία της Τζένεραλ Μότορς στις ΗΠΑ (που έχει εκτιμηθεί ότι παράγει άμεσα και μέσω υποπρομηθευτών και εμπόρων το 3% του ΑΕΠ των ΗΠΑ!), της ICI ή της Unilever για τη Μεγάλη Βρετανία, ή ακόμα και της Hyundai για την Ν. Κορέα. Τα πράγματα αλλάζουν αν συνυπολογίσουμε το τραπεζικό κεφάλαιο, αλλά η διαφορά ανάμεσα στο βιομηχανικό και στο τραπεζικό κεφάλαιο είναι κρίσιμη.

Συμπερασματικά, για να μεταφραστεί ο ψηλός βαθμός συγκέντρωσης της παραγωγής στους επιμέρους κλάδους σε σημαντική μονοπωλιακή δύναμη πρέπει να συντρέχουν μια σειρά από προϋποθέσεις, που μάλλον δεν συντρέχουν στην Ελλάδα. Υπάρχουν έντονες «μονοπωλιακές» καταστάσεις (δηλ. υπέρτοκα περιθώρια μεικτού ή καθαρού κέρδους) σε πολλές αγορές, αλλά δεν οφείλονται κυρίως στον υψηλό βαθμό συγκέντρωσης.

2. Η αποδοτικότητα του μεγάλου κεφαλαίου

Μας φέρνει πιο κοντά στο ερώτημα της ιδιαίτερης ισχύος κάποιων μερίδων του βιομηχανικού κεφαλαίου η διερεύνηση των κερδών που πραγματοποιούν. Αν το μεγάλο κεφάλαιο (ή κάποιο τμήμα του) πραγματοποιεί συστηματικά ψηλότερο ποσοστό κέρδους από τα μικρότερα, τότε ίσως να μπορούμε να μιλάμε για μονοπωλιακό κεφάλαιο που δρα με ποιοτικά διαφορετικό τρόπο από το μη μονοπωλιακό. Μόνο «ίσως»: γιατί οι ποσοτικές διαφορές μπορεί να μην στηρίζονται σε ποιοτικά διαφορετική λειτουργία ώστε να δικαιολογείται μια διάκριση στην οικονομική ανάλυση και πολιτική ανάμεσα σε δύο τομείς.

Εμπειρικές μελέτες για τα κέρδη που πραγματοποιούν τα κεφάλαια διαφόρων μεγεθών στην Ελλάδα υπάρχουν ελάχιστες και δεν είναι ιδιαίτερα διαφωτιστικές.

Δύο σχετικά πρόσφατα άρθρα⁴ υποστηρίζουν ότι τα στοιχεία τους δείχνουν καθαρά την ύπαρξη μονοπωλιακού τομέα στην οικονομία ή στη βιομηχανία, με την έννοια του κεφαλαίου που είναι σε θέση να πραγματοποιεί συστηματικά υπερκέρδη, εξαιτίας της συγκεντρωμένης οικονομικής ισχύος του. Δεν είναι όμως έτσι.

Ο Δραγασάκης υπολόγισε ένα «ποσοστό κέρδους» που το σ

3. Ο Δραγασάκης (1981), λ.χ., που παρουσιάζει μια γενικά σωστή ανάλυση για τη σημασία της συγκέντρωσης της παραγωγής για τον ορισμό του καπιταλιστικού μονοπώλιου, δε φαίνεται να συνειδητοποιεί (παρ' όλο που μιλάει παρεμπιπτόντως για ιδεολογικές και πολιτικές επιπτώσεις του μονοπωλιακού κεφαλαίου), ότι η συγκέντρωση έχει σημασία στο βαθμό που αλλάζει τις σχέσεις του κεφαλαίου με την εργατική δύναμη, το κράτος, τα άλλα κεφάλαια, και δεν εξαντλείται σε ποσοτικές μετρήσεις.

4. Δραγασάκης (1981), Πετροάκης (1982).

ρίζει ως την προστιθέμενη αξία παραγωγής μείον αμοιβή εργασίας δια της αμοιβής εργασίας συν αξία αναλώσεως πρώτων υλών, κανσίων κ.λπ. Θεωρεί ότι αυτό είναι μια καλή προσέγγιση του ποσοστού κέρδους που ορίζεται ως υπεραξία δια σταθερού συν μεταβλητού κεφαλαίου (εκφρασμένα φυσικά σε τιμές και όχι σε αξίες), κάνει κάποιες αναπροσαρμογές στα στοιχεία της ΕΣΥΕ (τεκμαρτή αμοιβή εργασίας για τους μη αμοιβάμενους επιχειρηματίες και συγγενείς, αναγωγή σε σταθερές τιμές 1970), παραθέτει τα ποσοστά κέρδους που προκύπτουν κατά κλιμάκια μεγέθους καταστημάτων και συμπεραίνει ότι οι μεγαλύτερες επιχειρήσεις πραγματοποιούν μονοπωλιακά υπερκέρδη.

Η μεθοδολογία αυτή είναι διάτρητη. Αν αφήσουμε κατά μέρος μερικά δευτερεύοντα για το θέμα μας προβλήματα στους υπολογισμούς του Δραγασάκη, βλέπουμε (Πίνακας 3) ότι πράγματι υπάρχει μια τάση (με εξαιρέσεις) του λεγόμενου «ποσοστού κέρδους» να αυξάνει όσο αυξάνεται το μέγεθος των μονάδων, και ότι οι μονάδες με πάνω από 100 απασχολούμενους πραγματοποιούν «ποσοστό κέρδους» πέντε ή και επτά μονάδες περισσότερο από αυτό των μονάδων με 10 ως 29 απασχολούμενους.

Αλλά αυτό το λεγόμενο «ποσοστό κέρδους» αγνοεί ορισμένα πολύ σημαντικά στοιχεία κόστους των βιομηχανικών μονάδων, τα οποία αν συνυπολογιστούν ίσως αλλάζουν όλη την εικόνα. Συγκεκριμένα, δεν περιλαμβάνουν τις αποσβέσεις (που το αναγνωρίζει ο Δραγασάκης, αλλά θεωρεί ότι το μέγεθός τους δεν επηρεάζει ουσιαστικά την εικόνα) και, το κυριότερο, τα χρηματοοικονομικά έξοδα. Με τον τρόπο αυτό το μεν πάγιο κεφάλαιο εξαφανίζεται από τους υπολογισμούς, το δε κυκλοφορούν παρουσιάζεται πολύ μειωμένο. Αλλά τα χρηματοοικονομικά έξοδα αποτελούν μεγάλο μέρος του κόστους των επιχειρήσεων και δεν μπορούν να λείπουν από οποιοδήποτε λογικό ορισμό της αξίας του επενδυμένου ή αναλισκόμενου κεφαλαίου. Εδώ δεν μπορεί να αντιταχθεί το επιχειρήμα ότι ο τόκος είναι ένας μηχανισμός αναδιανομής της υπεραξίας ανάμεσα σε μερίδες του κεφαλαίου και δεν πρέπει, αφού είναι υπεραξία να υπολογίζεται στο κεφάλαιο που προκαταδόληθηκε. Γιατί:

(α) ακόμα και αν ο τόκος είναι υπεραξία, όταν το ζητούμενο είναι η μονοπωλιακή δύναμη ενός συγκεκριμένου κεφαλαίου (μιας βιομηχανικής επιχείρησης), τότε μας ενδιαφέρει το ποσοστό κέρδους που πραγματοποιεί (καρπώνεται) η επιχείρηση αυτή, και όχι οι πιστωτές της. Υπάρχουν και κάποια επιχειρήματα για το αντίθετο αλλά το σημείο είναι τουλάχιστον αμφιλεγόμενο.

(β) το σημαντικότερο είναι ότι υπεραξία μπορεί να θεωρηθεί μόνο το μέρος του τόκου που αντιστοιχεί στο θετικό πραγματικό επιτόκιο. Ο υπόλοιπος τόκος, που αντιστοιχεί στην άνοδο των τιμών, καθώς και η αποπληρωμή του κεφαλαίου, δεν είναι, με κανένα ορισμό, στοιχεία κέρδους ή υπεραξίας. Δηλαδή, αν ο ετήσιος ρυθμός αύξησης των τιμών είναι 20% και η επιχείρηση δανείζεται με επιτόκιο 20%, δεν υπάρχει καμιά αναδιανομή υπεραξίας. Αν αυτή η επιχείρηση κρατάει ένα απόθεμα πρώτων υλών και προϊόντων που αντιστοιχεί σε παραγωγή 6 μηνών, το κεφάλαιο κίνησης, για να χρηματοδοτηθεί το απόθεμα αυτό, θα επιβαρύνει τα έξοδα της επιχείρησης σε ένα ποσοστό περίπου 10% της ακαθάριστης αξίας παραγωγής. Αν το 10% εμφανίζεται στους υπολογισμούς του Δραγασάκη ως

κέρδος (στον αριθμητή του ποσοστού κέρδους) ενώ έπρεπε ή να βρίσκεται στον παρονομαστή (ως αναλισκόμενο κεφάλαιο) ή έστω να λείπει εντελώς.

Το ότι τα χρηματοοικονομικά έξοδα των ελληνικών βιομηχανικών επιχειρήσεων (τόσο για πάγιο όσο και για κυκλοφορούν κεφάλαιο) είναι μεγάλα, είναι γνωστό. Είναι επίσης γνωστό ότι τα έξοδα αυτά (όπως επίσης και οι αποσβέσεις) είναι αναλογικά μεγαλύτερα στις μεγαλύτερες επιχειρήσεις⁵. Με το να λείπουν από τους υπολογισμούς των ποσοστών κέρδους, δεν αλλοιώνεται μόνο το απόλυτο ύψος των ποσοστών, αλλά και η σύγκριση ποσοστών κατά μέγεθος μονάδων —αφού η τεχνητή διόγκωση των κερδών είναι αναλογικά μεγαλύτερη στις μεγάλες μονάδες. Μια εκτίμηση του ποσοστού κέρδους που θα συνυπολόγιζε τα στοιχεία αυτά (πράγμα δυστυχώς αδύνατο ή εξαιρετικά δύσκολο με τις διαθέσιμες στατιστικές), σίγουρα θα μείωνε και πολύ πιθανό θα εξαφάνιζε αυτή τη διαφορά των 5 ως 7 ποσοστιαίων μονάδων ανάμεσα στις μεγάλες και στις μικρές επιχειρήσεις.

Στο άρθρο του Χ. Περράκη ακολουθείται μια πολύ περιέργη μέθοδος για τη σύγκριση του ποσοστού κέρδους επιχειρήσεων διαφορετικής κλίμακας. Αντί να χρησιμοποιεί ως κριτήριο μεγέθους τους απασχολούμενους ή τα κεφάλαια των εταιρειών, τις κατατάσσει ανάλογα με το μέγεθος του κέρδους που πραγματοποίησαν. Με βάση αυτό, βρίσκει ότι οι μεγαλύτερες επιχειρήσεις πραγματοποιούν μεγαλύτερο ποσοστό κέρδους. Αλλά μια τέτοια ανάλυση δεν αποκαλύπτει τίποτε, γιατί μπορεί να βασίζεται σε μια ταυτολογία: ότι μεταξύ επιχειρήσεων με ίδιο ύψος κεφαλαίων, αυτή που έχει περισσότερα κέρδη έχει υψηλότερο ποσοστό κέρδους!

Πιο χρήσιμη είναι η μελέτη της ICAP, που χωρίζει τα κλιμάκια μεγέθους ανάλογα με τον αριθμό των απασχολούμενων. Εδώ δεν φαίνεται σταθερή σχέση του ποσοστού κέρδους με το μέγεθος των επιχειρήσεων γιατί το ανώτερο κλιμάκιο (με πάνω από 500 απασχολούμενους) έχει χαμηλότερο ποσοστό από το αμέσως προηγούμενο (100 ως 500 απασχολούμενους). Εξάλλου πρέπει να σημειωθεί ότι τα στοιχεία ισολογισμών διαστρεβλώνουν το πραγματικό ποσοστό κέρδους, και ιδιαίτερα σε περιόδο πληθωρισμού όπου υποεκτιμάται η αξία του πάγιου ενεργητικού και των ιδίων κεφαλαίων —με αποτέλεσμα επιχειρήσεις που έχουν υψηλότερο λόγο παγίων προς πωλήσεις να εμφανίζουν πλασματικά αυξημένο ποσοστό κέρδους, και αυτές είναι γενικά οι πιο μεγάλες. Αντίθετα, οι μεγάλες μπορεί να πραγματοποιούν περισσότερα κρυφά κέρδη που δεν φαίνονται στους ισολογισμούς.

Αλλά στη μελέτη της ICAP υπάρχουν και ορισμένοι υπολογισμοί που δείχνουν ότι ακόμα και οι διαφορές στο φαινομενι-

5 Είναι εντελώς παραπλανητική η σύγκριση του ποσοστού κέρδους της καπιταλιστικής βιομηχανίας με αυτό της βιοτεχνίας, αφού υπολογιστεί και ένας «τεκμαρτός μισθός» τον βιοτέχνη και της οικογένειάς του. Γιατί το προσωπικό εισόδημα του βιοτέχνη δεν είναι ούτε μισθός ούτε καπιταλιστικό κέρδος — διέπεται από άλλες κοινωνικές σχέσεις παραγωγής. Έτσι η σύγκριση του «ποσοστού κέρδους» των πολύ μικρών μονάδων με τις πιο μεγάλες δεν έχει νόημα, είτε αυτό το ποσοστό υπολογιστεί απλά (όπως στον Πίνακα 3) είτε υπολογιστεί όπως στο Δραγασάκη.

6 ICAP (1982)

κό ποσοστό κέρδους οφείλονται αποκλειστικά στη μεγαλύτερη αναλογία δανειακών προς ίδια κεφάλαια που έχουν τα πιο «κερδοφόρα» κλίμακα. Με άλλα λόγια οφείλονται σε μια επικίνδυνη κεφαλαιακή διάρθρωση, που όπως δείχνουν οι πιο πρόσφατες εξελίξεις τελικά οδηγεί σε μεγάλες ζημιές.

Τέλος η μελέτη της Νικολάου περιέχει μερικές ενδιαφέρουσες νύξεις σχετικά με την αποδοτικότητα κεφαλαίων διαφορετικής κλίμακας. Πολύ σχηματικά, βρήκε ότι, το 1969, και για ορισμένους πολυπληθείς κλάδους που μελέτησε, οι μεγάλες μονάδες είναι πιο «αποδοτικές» από τις μικρές, αν η απόδοση κριθεί με βάση την αξία στην αγορά των εισροών και των εκροών, ενώ οι μικρές είναι πιο «αποδοτικές» αν η απόδοση κριθεί με βάση την υλική παραγωγικότητα των συντελεστών παραγωγής. Ερμηνεύει τη διαφορά αυτή ως ένδειξη της μονοψωνιακής και μονοπωλιακής δύναμης των μεγαλύτερων μονάδων. Πρέπει όμως να σημειωθεί ότι η επεξεργασία των στοιχείων που παρουσιάζει η Νικολάου δεν επιτρέπει τη σύγκριση ποσοστών κέρδους ως λόγου των κερδών προς τη συνολική αξία των εισροών, γιατί υπολόγισε, κατά τη νεοκλασική μέθοδο, την απόδοση του κεφαλαίου χωρίς να θεωρεί κεφάλαιο την αμοιβή της εργασίας.

Οι μέχρι σήμερα μελέτες λοιπόν δεν μας δείχνουν αν το μεγάλο κεφάλαιο πραγματοποιεί υπερκέρδη σε σύγκριση με το μικρότερο. Θα ήταν βέβαια περίεργο (αλλά όχι εντελώς ανεξήγητο) αν στο μέλλον κάποια πληρέστερη έρευνα δεν έδειχνε κατά μέσο όρο μεγαλύτερο ποσοστό κέρδους για τα μεγάλα κεφάλαια, ιδιαίτερα αν συνυπολογιστούν και τα διάφορα κρυφά κέρδη. Αλλά μόνο το γεγονός ότι υπάρχει, αν υπάρχει, θετική συσχέτιση ανάμεσα στο μέγεθος των βιομηχανικών επιχειρήσεων και στο ποσοστό κέρδους τους, δεν αρκεί για να δείξει την ύπαρξη ενός στρώματος μονοπωλιακού κεφαλαίου με μια

ουσιαστική σημασία του όρου. Γιατί έχουν σημασία οι μηχανισμοί που δημιουργούν τα υπερκέρδη.

Συχνά γίνεται διάκριση ανάμεσα σε προκαπιταλιστικά και καπιταλιστικά μονοπώλια. Πολλές φορές όμως, δεν συνειδητοποιείται ότι το καθαυτό «μονοπωλιακό κεφάλαιο» στη βιομηχανία είναι κάτι περισσότερο από το βιομηχανικό κεφάλαιο που έχει μονοπωλιακά προνόμια ή υπερκέρδη. Ο Μαρξ, για παράδειγμα, που δεν διέκρινε στην εποχή του κάποιο ιδιαίτερο στρώμα μονοπωλιακού κεφαλαίου, παρουσίασε παρ' όλα αυτά διάφορους μηχανισμούς δημιουργίας υπερκερδών στην καπιταλιστική βιομηχανία. Κοινό στοιχείο των μηχανισμών εκείνων είναι ότι αναφέρονται περισσότερο στα χαρακτηριστικά του κλάδου παρά των μονάδων (ανισορροπία προσφοράς-ζήτησης, φυσικοί πόροι) ή σε πολιτικά προνόμια. Εξαιρέση είναι οι μονάδες με παραγωγικότητα υψηλότερη από το μέσο όρο του κλάδου τους, αλλά όσο αυτό το πλεονέκτημα παραγωγικότητας δεν διατηρείται μέσα από τους ίδιους τους μηχανισμούς της συσσώρευσης, τα υπερκέρδη τους μπορούν να θεωρηθούν τυχαία και μεταβατικά.

Αντίθετα, το μονοπωλιακό κεφάλαιο στο οποίο αναφέρονται οι περισσότεροι σύγχρονοι μαρξιστές έχει δύο παραπάνω χαρακτηριστικά: Πρώτο, τα υπερκέρδη του είναι συστηματικά, οι μηχανισμοί δηλαδή που τα παράγουν δεν εξαφανίζονται γρήγορα. Ισχύει βέβαια η παρατήρηση ότι κανένα μονοπώλιο δεν είναι αιώνιο, αλλά η διάρκεια και η αντοχή του μπορεί να είναι μεγάλη, και η σταθερότητά του μπορεί να σφραγίσει ολόκληρη ιστορική περίοδο. Δεύτερο, οι μηχανισμοί του υπερκέρδους στηρίζονται όχι τόσο σε εξωτερικούς παράγοντες, όσο στην ίδια την διαδικασία της συσσώρευσης: την οργάνωση και κλίμακα της παραγωγής, τις μορφές διείσδυσης και επέκτασης των αγορών, την παραγωγή τεχνολογίας, κ.α. Τα πολιτικά προνόμια που φέρνουν υπερκέρδη μπορεί να επικουρούν τους βασικούς οικονομικούς μηχανισμούς, αλλά από μόνα τους δεν δημιουργούν μονοπωλιακό κεφάλαιο με την έννοια αυτή.

Πρέπει λοιπόν να μελετήσουμε πιο προσεκτικά όχι μόνο αν υπάρχουν υπερκέρδη, αλλά και τους μηχανισμούς που τα δημιουργούν.

3. Η δυναμική της συγκέντρωσης

3.1 Μεθοδολογικά

Η δυναμική της συγκέντρωσης του βιομηχανικού κεφαλαίου είναι μια πτυχή της διαδικασίας συσσώρευσης, που η διερεύνησή της μπορεί να μας δείξει κάποιες διαφορές στους μηχανισμούς συσσώρευσης (στους «όρους αξιοποίησης») ανάμεσα σε μερίδες του κεφαλαίου.

Χρειάζεται ίσως μια διευκρίνιση: με τον όρο συγκέντρωση εδώ αποδίδουμε το «concentration» με την πιο συνηθισμένη του χρήση, που διαφέρει από τη μαρξική χρήση του όρου, καθώς και από τη «συγκεντροποίηση» (centralization) που είναι επίσης όρος του Μαρξ. Η συγκέντρωση στη συνηθισμένη χρήση δηλώνει μια κατάσταση μιας οικονομίας ή τομέα ή κλάδου και αναφέρεται στον αριθμό και στην ανισοκατανομή μεγέθους

7. Η «αξιοποίηση» είναι μία σύνθετη διαδικασία πραγματοποίησης και επένδυσης κεφαλαίου και κερδών, και δεν ταυτίζεται μόνο με τα κέρδη, όπως στο Δραγασάκη.

ΠΙΝΑΚΑΣ 4

Αριθμός κλάδων όπου αυξήθηκαν ή μειώθηκαν
διάφοροι δείκτες συγκέντρωσης 1958-1973
(επί 62 τριψήφιων κλάδων, ταξινόμηση 1958)

Δείκτης	Κλάδοι με αύξηση του δείκτη	Κλάδοι με μείωση του δείκτη
Gini	40	22
Σχετ. Herfindahl	31	31
Tideman	21	41
Herfindahl	19	43

Επεξεργασία στοιχείων ΕΣΥΕ, Απογραφές καταστημάτων 1958, 1973.

των μονάδων που λειτουργούν σε αυτή. Η μαρξική συγκέντρωση και η συγκεντροποίηση είναι δύο διαδικασίες-πτυχές της συσσώρευσης και σημαίνουν η μὲν πρώτη την εσωτερική συσσώρευση παραγωγικού κεφαλαίου στις βιομηχανικές επιχειρήσεις, που σημαίνει αύξηση της κλίμακας για κάθε επιχείρηση ανεξάρτητα από το τι συμβαίνει στις υπόλοιπες· η δε δεύτερη τη μείωση του αριθμού των χωριστών επιχειρηματικών κέντρων μέσα από συγχωνεύσεις και πτωχεύσεις, ή, με μια γενικότερη έννοια, την αύξηση της ανισοκατανομής της αγοράς μεταξύ των μονάδων, καθώς μερικές συγκεντρώνουν το μερίδιο των άλλων. Η μονοπωλιακή συγκέντρωση (με τη συνήθη έννοια), είναι λοιπόν το αποτέλεσμα της συγκεντροποίησης και της μαρξικής συγκέντρωσης, και εννοιολογικά βρίσκεται πιο κοντά στη μαρξική συγκεντροποίηση παρά στη μαρξική συγκέντρωση, παρ' όλο που η δεύτερη αποτελεί ιστορικό όρο για την αύξηση της μονοπωλιακής συγκέντρωσης.

Η συγκέντρωση δεν μετριέται μονοδιάστατα. Στο κεφάλαιο Α.1 αναφέρθηκε ένα συνηθισμένο μέτρο, που είναι το ποσοστό της παραγωγής (ή απασχόλησης ή κεφαλαίου) που συγκεντρώνεται σε ένα συγκεκριμένο (μικρό) αριθμό μεγάλων μονάδων. Το μέτρο αυτό, που έχει πολλά πλεονεκτήματα, δεν δείχνει τίποτα για την ανισοκατανομή ανάμεσα στις μεγαλύτερες μονάδες (λ.χ. αν η πρώτη είναι διπλάσια ή σχεδόν ίση με τη δεύτερη), ούτε ανάμεσα στις υπόλοιπες, μικρότερες, μονάδες. Για το λόγο αυτό είναι και ιδιαίτερα δύσκολο να καταλάβουμε τι βρίσκεται πίσω από τις διαχρονικές μεταβολές του: αν, λ.χ., μειωθεί, αυτό έγινε επειδή μπήκαν νέες μονάδες στον κλάδο, ή επειδή οι παλιές μικρότερες μονάδες άρχισαν να μεγαθύνονται με ταχύτερο ρυθμό;

Γι' αυτό είναι χρήσιμοι και άλλοι δείκτες συγκέντρωσης που συνοψίζουν τα χαρακτηριστικά της κατανομής ολόκληρου του κλάδου, και όχι μόνο την αναλογία των τεσσάρων (π.χ.) μεγαλύτερων μονάδων προς όλες τις υπόλοιπες μαζί. Οι δείκτες διακρίνονται συνήθως στους δείκτες απόλυτης συγκέντρωσης, στους οποίους σημαντικό ρόλο παίζει ο αριθμός των μονάδων του κλάδου, και στους δείκτες σχετικής συγκέντρωσης, όπου μετράει μόνο η ανισότητα μεγέθους ανάμεσα στις μονάδες αλλά όχι και ο αριθμός τους. Μια άλλη σημαντική διαφορά είναι ότι μερικοί δείκτες επηρεάζονται πολύ από τις αλλαγές στις μικρότερες μονάδες του κλάδου (λ.χ. ένας κοινός δείκτης, η διακύμανση των λογάριθμων, αυξάνει το ίδιο αν ιδρυθεί μια πολύ μεγάλη μονάδα και αν ιδρυθεί μια πολύ μικρή) ενώ άλλοι επηρεάζονται περισσότερο από τις μεγάλες και λιγότερο από τις μικρές μονάδες.

Χρειάζεται λοιπόν αρκετή προσοχή για να διαβάσουμε τι μας λένε οι δείκτες και οι μεταβολές τους.

Όλα αυτά έχουν ουσιαστική σημασία, γιατί όταν παρατηρούνται αλλαγές στους δείκτες συγκέντρωσης, αυτές μπορεί να έχουν προέλθει από πολύ διαφορετικές διαδικασίες. Αυτή καθαυτή η αύξηση του βαθμού συγκέντρωσης σύμφωνα με μερικούς δείκτες, δεν είναι αναγκαστικά αποτέλεσμα κάποιου πλεονεκτήματος των μεγάλων μονάδων απέναντι στις μικρότερες, αλλά μπορεί φυσικά να γίνει αίτιο τέτοιου πλεονεκτήματος –οπότε ισχύουν οι συνθήκες και επιφυλάξεις του πρώτου κεφαλαίου. Εξάλλου, έχει μεγάλη σημασία προφανώς, αν ένας δείκτης συγκέντρωσης αυξάνεται επειδή γίνονται συγχωνεύσεις

στις μεγάλες μονάδες ή επειδή πληθαίνουν οι μικρές.

Στη συνέχεια παρουσιάζονται, αναγκαστικά πολύ συνοπτικά, τα αποτελέσματα μιας έρευνας στη διαχρονική εξέλιξη της συγκέντρωσης στην ελληνική μεταποίηση⁸. Η ανάλυση έχει δύο σοβαρούς περιορισμούς: (1) δεν εξετάζει σε βάθος τη δεκαετία μετά την κρίση του πετρελαίου, οπότε είναι λογικό να υποθέσουμε ότι άλλαξαν οι μηχανισμοί συγκέντρωσης (αλλά παρουσιάζονται κάποια άλλα στοιχεία που βοηθούν να διαμορφώσουμε μια εικόνα για τις πιο πρόσφατες εξελίξεις), (2) δεν έχει προχωρήσει αρκετά στη συσχέτιση των διαφορετικών μηχανισμών συγκέντρωσης που παρατηρούνται σε διαφορετικούς κλάδους με τα τεχνολογικά και άλλα χαρακτηριστικά των κλάδων αυτών. Πάντως, τα αποτελέσματα που έχουν βγει ως τώρα είναι πολύ ενδιαφέροντα γιατί δεν επιβεβαιώνουν μια γενική εικόνα προϊούσας συγκέντρωσης, πράγμα που θα περιμέναμε να ισχύει με βάση μερικές συνηθισμένες αντιλήψεις. Παρουσιάζονται πρώτα τα αποτελέσματα της έρευνας και μετά κάποιες σκέψεις για τη σημασία τους.

3.2 Συγκέντρωση σε επίπεδο βιομηχανικών καταστημάτων, 1958-1973

Από τις απογραφές βιομηχανικών καταστημάτων του 1958 και του 1973 υπολογίστηκαν δείκτες συγκέντρωσης της απασχόλησης για 62 τριψήφιους κλάδους (με βάση την ταξινόμηση του 1958). Οι τέσσερις δείκτες είναι οι Gini (TZ), Herfindahl (H), σχετικός Herfindahl (SH) και Tidemans (T) (για ορισμούς βλέπε παράρτημα).

Καθένας δίνει διαφορετικές πληροφορίες. Οι TZ και SH είναι περισσότερο δείκτες της ανισότητας των μεγεθών και δεν επηρεάζονται πολύ (SH) ή και καθόλου (TZ) από τον αριθμό των μονάδων. Οι H και T επηρεάζονται πολύ από τον αριθμό των μονάδων και τείνουν να μειωθούν όταν αυξάνεται ο αριθμός τους, ακόμα και όταν η ανισοκατανομή μεγέθους μένει ίδια ή αυξάνει. Οι δείκτες H και SH επηρεάζονται κυρίως από την κατάσταση στο χώρο των μεγαλύτερων μονάδων, και ελάχιστα από τις πολύ μικρές, ενώ οι T και TZ επηρεάζονται εξ ίσου από όλο το φάσμα μεγέθους.

Η γενική εικόνα που δείχνει η εξέλιξη των δεικτών στην δεκαπενταετία, είναι μια μείωση της συγκέντρωσης στους περισσότερους κλάδους, με βάση τους δείκτες που επηρεάζονται περισσότερο από τις μεσαίες και μεγάλες μονάδες. Ο Πίνακας 4 δείχνει τον αριθμό των κλάδων που αυξήθηκαν ή μειώθηκαν οι διάφοροι δείκτες. Ο Πίνακας 5 δίνει τα ίδια στοιχεία, αλλά χωρίς τους κλάδους με μικρή συνολική απασχόληση: έχουν αφαιρεθεί 15 κλάδοι που είχαν λιγότερους από 2.800 απασχολούμενους και το 1958 και το 1973.

Οι δείκτες H και T που επηρεάζονται ιδιαίτερα από τον αριθμό των μονάδων έχουν μειωθεί, στους περισσότερους κλάδους, με κύρια αιτία την αύξηση του αριθμού των μονάδων. Από τους 14 σημαντικούς κλάδους όπου ο δείκτης H αυξήθηκε, ο αριθμός των μονάδων μειώθηκε σε δέκα. Αυτοί οι κλάδοι αποτελούν εξαίρεση, γιατί ο αριθμός των μονάδων αυξήθηκε

8. Πρόκειται για στοιχεία από τη διδακτορική μου διατριβή για το Πανεπιστήμιο του Λονδίνου, που δεν έχει ολοκληρωθεί ακόμα.

πολύ στους περισσότερους κλάδους (και στο σύνολο της μεταποίησης κατά 11%). Οι τέσσερις περιπτώσεις που αυξήθηκε και ο δείκτης Η και ο αριθμός των μονάδων (ή παρέμεινε σταθερός), είναι όλοι κλάδοι τελικών προϊόντων, όπου η τεχνολογία είναι αρκετά απλή ώστε να επιτρέπει τη λειτουργία βιοτεχνικών ή μικρών καπιταλιστικών μονάδων, αλλά όπου υπάρχουν και σημαντικές οικονομίες κλίμακας (ζαχαροπλαστική-σοκολατοποιία· οινόπνευμα και οινοπνευματώδη· κατασκευή αμαξωμάτων· κατασκευή-επισκευή ποδηλάτων-μοτοσυκλετών).

Οι δείκτες ανισότητας (TZ και ΣΗ) μειώθηκαν σε λιγότερες περιπτώσεις απ' ό,τι οι δύο προηγούμενοι. Ο δείκτης TZ μάλιστα αυξήθηκε στα δύο τρίτα των κλάδων, ενώ ο ΣΗ στους μι-

σούς. Με πρώτη ανάλυση δεν φαίνεται η αύξηση ή η μείωση των δεικτών αυτών να σχετίζεται με κάποιο ειδικό χαρακτηριστικό (όπως η ένταση κεφαλαίου). Η ανισοκατανομή του μεγέθους των μονάδων είναι αποτέλεσμα ενός συνδυασμού πολλών διαδικασιών και γίνεται κατανοητή μόνο αν αναλυθούν αυτές οι διαδικασίες. Είναι πάντως ενδιαφέρον ότι ο δείκτης TZ αυξήθηκε σε μερικούς κλάδους, όπου έπεσε ο δείκτης ΣΗ. Αυτό συμβαίνει επειδή ο TZ είναι πιο ευαίσθητος σε αλλαγές στις πολύ μικρές μονάδες απ' ό,τι ο ΣΗ. Στους κλάδους αυτούς υπήρξε μια σχετική πόλωση ανάμεσα στις βιοτεχνικές και στις καπιταλιστικές βιομηχανικές μονάδες, αλλά όχι και μια αύξηση της ανισότητας στο εσωτερικό του καπιταλιστικού τομέα.

Στον Πίνακα 6 φαίνεται ο αριθμός των καταστημάτων κατά τάξη μεγέθους απασχόλησης και ο αριθμός των απασχολούμενων σε αυτά, για το 1958 και 1973. Είναι φανερό η τάση προς μονάδες μεγαλύτερης κλίμακας, αλλά αυτή δεν συμβαδίζει με αυξανόμενη πόλωση η ανισότητα στα μεγέθη των μονάδων. Το γεγονός ότι αυξήθηκε απόλυτα και σχετικά ο αριθμός των μεγάλων μονάδων, δηλώνει συγκέντρωση με την έννοια του Μαρξ, αλλά όχι και συγκεντροποίηση (στο επίπεδο των παραγωγικών διαδικασιών).

Είναι αξιοσημείωτο ότι δεν έχει αυξηθεί το μέσο μέγεθος των μονάδων που απασχολούν περισσότερους από 100 εργαζόμενους. Σε αυτήν την κατηγορία, η μεγέθυνση των πιο μεγάλων μονάδων θα πρέπει να αντισταθμίστηκε από είσοδο στο κλιμάκιο αυτό ενός σημαντικού αριθμού μονάδων από χαμηλότερα κλιμάκια.

Το γεγονός ότι ο αριθμός μονάδων με 5 ως 9 απασχολούμενους αυξήθηκε πολύ λιγότερο από τις μονάδες με 1 ως 4 απασχολούμενους, αν δεν πρόκειται για στατιστικό σφάλμα, φαίνεται να δηλώνει κάποιο όριο ανάμεσα στις εντελώς μικρο-εμπορευματικές μονάδες και τις πρωτο-καπιταλιστικές, που δυ-

ΠΙΝΑΚΑΣ 5

Αριθμός κλάδων όπου αυξήθηκαν ή μειώθηκαν

διάφοροι δείκτες συγκέντρωσης 1958-1973

(επί 47 σημαντικών τριψήφων κλάδων, ταξινομήση 1958)

Δείκτης	Κλάδοι με αύξηση του δείκτη	Κλάδοι με μείωση του δείκτη
Gini	31	16
Σχετ. Herfindahl	23	24
Tideman	17	30
Herfindahl	14	33

Επεξεργασία στοιχείων ΕΣΥΕ, Απογραφές καταστημάτων 1958, 1973.

σχεραίνει την μετεξέλιξη των μεν στις δε. Αυτή η υπόθεση πρέπει να ελεγχθεί με λεπτομερέστερη κλαδική ανάλυση. Πάντως το στατιστικό αυτό φαινόμενο πρέπει να είναι η αιτία της αύξησης του δείκτη TZ σε πολλούς κλάδους.

Είναι σωστό να αναφερθούν μερικοί σοβαροί περιορισμοί στα παραπάνω στοιχεία:

- (α) Η ανάλυση κατά τριμήνιο κλάδο και μάλιστα με ταξινόμηση του 1958 ομαδοποιεί μονάδες που μπορεί να παράγουν πολύ διαφορετικά προϊόντα και με διαφορετικές τεχνολογίες. Δεν μπορούν λοιπόν να βγουν συμπεράσματα για τη διάρθρωση στην αγορά προϊόντων που θα στηρίζαν, λ.χ., μια ανάλυση γύρω από την ολιγοπωλιακή τιμολόγηση. Αλλά υπάρχει μια συγγένεια ανάμεσα σε μονάδες του ίδιου τριμήνιου κλάδου ώστε να μπορούμε να υποθέσουμε ότι συγκροτούν ένα ιδιαίτερο οικονομικό χώρο, είτε με την έννοια ότι κινούνται στο ίδιο κύκλωμα αξιοποίησης μιας πρώτης ύλης (εκκοκιστήρια - νηματουργεία βάμβακος), είτε ότι έχουν παρόμοιες παραγωγικές διαδικασίες (σαπυνοποιία - καλλυντικά). Η μείωση της συγκέντρωσης σε ένα τέτοιο «οικονομικό χώρο» μπορεί κάλλιστα να συμβαδίζει με αύξηση της συγκέντρωσης στις επιμέρους αγορές που τον συγκροτούν.
- (β) Η απασχόληση δεν είναι καλό μέτρο για την οικονομική επιφάνεια μονάδων με διαφορετικό μέγεθος. Αν είχαμε στοιχεία πωλήσεων ή κεφαλαίου, ο βαθμός συγκέντρωσης θα εμφανιζόταν υψηλότερος. Αλλά, η διαχρονική τάση του δεν θα ήταν αναγκαστικά πιο αυξητική ή λιγότερο πτωτική.
- (γ) Η ανάλυση, σε επίπεδο βιομηχανικών καταστημάτων, δεν μας δείχνει την εξέλιξη της συγκέντρωσης σε περίπτωση που οι μεγάλες επιχειρήσεις κατέχουν περισσότερο από ένα κατάστημα. Για τους περισσότερους κλάδους στην περίοδο

που εξετάζουμε, αυτό δεν έχει μεγάλη σημασία, αλλά μπορεί σε μερικές περιπτώσεις να αλλοιώνει σοβαρά την εικόνα.

- (δ) Ο τρόπος υπολογισμού των δεικτών αγνοεί εντελώς τις εξελίξεις μέσα σε κάθε κλιμάκιο μεγέθους, και αυτές μπορεί να έχουν μεγάλη σημασία ιδιαίτερα στο ανώτερο κλιμάκιο (100+ απασχολούμενοι). Αυτό μάλλον δεν συμβαίνει για το σύνολο της μεταποίησης (αφού το μέσο μέγεθος των μεγάλων μονάδων μένει στάσιμο), αλλά μπορεί να συμβαίνει στους επιμέρους κλάδους.

Τα τρία τελευταία προβλήματα δεν υπάρχουν, ή υπάρχουν σε μικρότερο βαθμό, στην ανάλυση που ακολουθεί.

3.3 Τα κεφάλαια των Α.Ε και Ε.Π.Ε., 1964-1975

Υπολογίστηκαν δείκτες συγκέντρωσης για τους διψήφιους κλάδους της μεταποίησης, για τα έτη 1964, 1970, 1975. Το κριτήριο μεγέθους είναι το σύνολο του ενεργητικού των Α.Ε. και Ε.Π.Ε. κάθε κλάδου, όπως τις καταγράφει και τις ταξινομεί η ICAP. Επειδή δεν περιλαμβάνονται επιχειρήσεις με άλλη νομική μορφή (ΕΕ, ΟΕ, κ.λπ.) χρειάζεται κάποια επιφύλαξη στην ερμηνεία των διαχρονικών μεταβολών: όταν εμφανίζονται νέες εταιρείες δεν ξέρουμε αν υπήρχαν πριν με άλλη μορφή, αν η νέα τους μορφή σημαίνει και μεγέθυνσή τους ή όχι, ή αν πρόκειται για νέες επενδύσεις. Το πρόβλημα αυτό παρακάμπτεται με την κατάλληλη ανάλυση, αλλά βέβαια δεν μπορούν να βγουν συμπεράσματα για τη βιοτεχνία και για τις μικρότερες βιομηχανικές επιχειρήσεις. Πάντως ο τομέας των ΑΕ και ΕΠΕ μπορεί να θεωρηθεί ότι καλύπτει το σύνολο σχεδόν της καπιταλιστικής βιομηχανικής παραγωγής, στη δεκαετία του '70.

Οι δείκτες που υπολογίστηκαν είναι οι Η, ΣΗ και η διακύμανση των λογάριθμων (ΔΛ). Ο τελευταίος αυτός έχει χαρα-

ΠΙΝΑΚΑΣ 6

Αριθμός καταστημάτων κατά τάξη μεγέθους απασχόλησης, και αριθμός απασχολούμενων σε αυτά, 1958, 1973 (Σύνολο μεταποίησης)

Κλιμάκιο Μεγέθους (αριθ. απασχολουμ.)	Αριθμός Καταστημάτων			Αριθμός Απασχολούμενων		
	1958	1973	% αύξηση	1958	1973	% αύξηση
0-4	92.715	102.359	10%	} 230.658	255.016	11%
5-9	10.809	11.120	3%			
10-19	3.434	4.240	23%			
20-49	1.513	2.389	58%			
50-99	404	645	60%			
100+	316	604	91%			
ΣΥΝΟΛΟ	109.236	121.357	11%	441.092	604.401	37%

Επεξεργασία στοιχείων ΕΣΥΕ, Απογραφές Καταστημάτων 1958, 1973.

ΠΙΝΑΚΑΣ 7

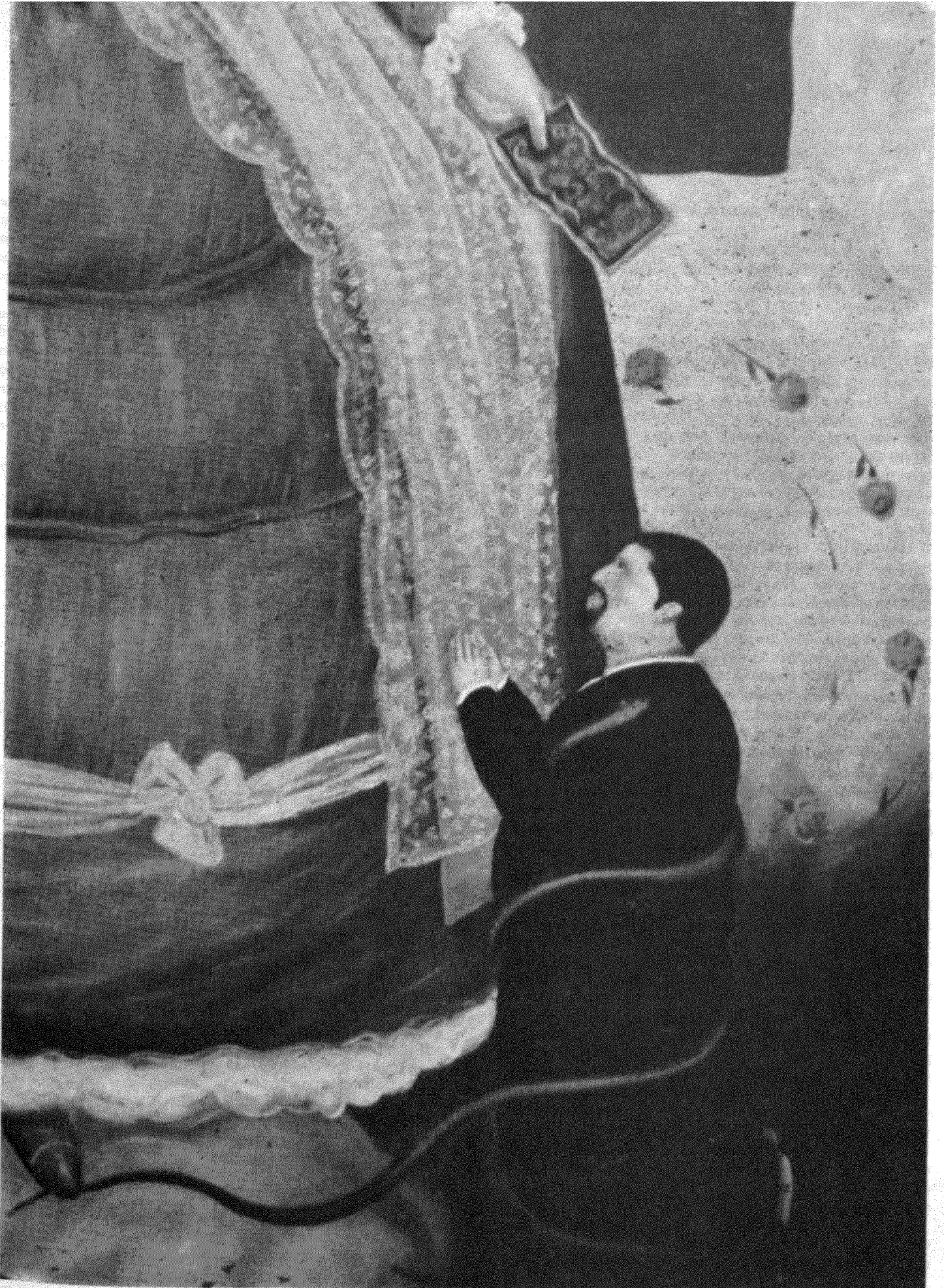
Εξέλιξη δεικτών συγκέντρωσης 1964-1975
στα συνολικά κεφάλαια των Α.Ε. & Ε.Π.Ε.
κατά διψήφιο κλάδο

Κλάδος	Αριθμός επιχειρήσεων		Δείκτης		
	1964	1975	Η	ΣΗ	ΔΛ
20 Τροφίμων	105	315	-	+	+
21 Ποτών	23	55	-	+	+
22 Καπνού	5	5	-	-	-
23 Υφαντικών Ειδών	119	327	-	(+)	+
24 Υποδήματα-Ενδύματα	18	135	-	-	(-)
25 Ξύλου-Φελλού	14	43	(-)	+	+
26 Επίπλων	3	45	-	+	+
27 Χάρτου	17	39	-	+	(-)
28 Εκτυπώσεων-Εκδόσεων	14	100	-	-	+
29 Δέρματος-Γούνας	9	15	-	(+)	+
30 Ελαστικών-Πλαστικών	26	120	-	-	+
31 Χημικών	76	224	-	+	(-)
32 Πετρελαιοειδών	6	16	-	+	+
33 Μη Μεταλλικών Ορυκτών	41	164	-	+	+
34 Μεταλλουργίας	10	12	-	(+)	-
35 Προϊόντων από Μέταλλο	39	172	-	+	+
36 Μηχανών-Συσκευών	16	85	-	+	+
37 Ηλεκτρικών Ειδών	29	133	-	+	+
38 Μεταφορικών Μέσων	19	79	-	+	+
39 Διάφορες	8	58	-	+	+

Σημ.: Δείκτες: Η: Herfindahl, ΣΗ: Σχετικός Herfindahl,
 ΔΛ: Διακύμανση Λογαρίθμων

-: ο δείκτης μειώθηκε, +: ο δείκτης αυξήθηκε,
 παρένθεση σημαίνει μικρή μεταβολή.

Επεξεργασία στοιχείων ICAP, 1966, 1977.

κτηριστικό ότι μετράει μόνο την ανισοκατανομή του μεγέθους (δεν επηρεάζεται από τον αριθμό των μονάδων) και είναι χρήσιμος γιατί η εξέλιξη του μπορεί εύκολα να συνδυαστεί με τη θεωρία που συνδέει τους ρυθμούς της μεγέθυνσης των εταιρειών με τη συγκέντρωση.

Ο Πίνακας 7 δείχνει σε ποιους κλάδους αυξήθηκαν και σε ποιους μειώθηκαν οι δείκτες στην περίοδο 1964-1975. Η εικόνα δεν αλλάζει ουσιαστικά για τις δύο υποπεριόδους (1964-70, 1970-75). Ο δείκτης Η (απόλυτης συγκέντρωσης) μειώθηκε και στους είκοσι κλάδους, κυρίως επειδή αυξήθηκε ο αριθμός των εταιρειών. Αν συγκρίνουμε και τον Πίνακα 2, που παρουσιάζει έναν άλλο δείκτη απόλυτης συγκέντρωσης για μια πιο πρόσφατη περίοδο, και που επίσης δείχνει γενική μείωση του δείκτη, τότε φαίνεται αναμφισβήτητο ότι η απόλυτη συγκέντρωση σε επίπεδο διψήφιου κλάδου στον τομέα των ΑΕ και ΕΠΕ μειώθηκε στο σύνολο της βιομηχανίας και για όλη την τελευταία εικοσαετία (ή μέχρι να οξυνθεί το φαινόμενο των προβληματικών).

Η «απόλυτη» συγκέντρωση δείχνει σε πιο βαθμό ένας μικρός αριθμός εταιρειών ελέγχει ένα μεγάλο μέρος του κεφαλαίου του κλάδου. Η «σχετική» συγκέντρωση δείχνει πόσο άνιση είναι η κατανομή ανάμεσα στις μονάδες του κλάδου, ανεξάρτητα από τον αριθμό τους, (ένας κλάδος με δύο ίσες μονάδες και ένας με εκατό ίσες θα δείχνουν τον ίδιο βαθμό σχετικής συγκέντρωσης: μηδέν). Η συγκέντρωση με αυτή την έννοια αυξήθηκε σε 15 ή 16 κλάδους, όπως δείχνουν οι δείκτες ΣΗ και ΔΛ. Αλλά αυτή η αύξηση της ανισότητας στα μεγέθη των μονάδων μπορεί να εκφράζει είτε αύξηση είτε μείωση του σχετικού πλεονεκτήματος των μεγάλων μονάδων στους όρους αξιοποίησης. Να γιατί: Αν οφείλεται στο ότι οι μεγάλες μονάδες μεγεθύνθηκαν ταχύτερα από τις μικρότερες, τότε πράγματι εκφράζει ευνοϊκότερους όρους αξιοποίησης των μεγάλων. Αλλά αν οφείλεται μόνο στην είσοδο στον κλάδο νέων μικρών μονάδων, τότε η αύξηση της σχετικής συγκέντρωσης συμβαδίζει με μείωση του βαθμού ελέγχου του κλάδου από τις παλιότερες μεγάλες μονάδες.

Παραπέρα ανάλυση μας δείχνει ότι και οι δύο παράγοντες λειτούργησαν, αλλά ο δεύτερος είναι πιο σημαντικός στους πιο πολλούς κλάδους: στους 13 από τους 20, ο δείκτης ΔΛ μειώθηκε μεταξύ 1964 και 1975, αν για το 1975 κάνουμε τον υπολογισμό μόνο για τις μονάδες που υπήρχαν ήδη το 1964. Δηλαδή: στις περιπτώσεις αυτές, το μέγεθος των παλαιών μονάδων έγινε πιο ίσο, όχι πιο άνισο.

Αυτό μπορεί να συμβεί μόνο αν οι μικρότερες μονάδες μεγεθύνονται με ρυθμό ταχύτερο κατά μέσο όρο απ' ό,τι οι μεγάλες μονάδες. Η ανάλυση στο επόμενο τμήμα θα δείξει ότι αυτό πρέπει να έγινε.

Να σημειωθεί ότι στη Βρετανία βρέθηκε⁹ ότι η σχετική συγκέντρωση έτεινε να αυξηθεί επειδή αυξανόταν η ανισοκατανομή ανάμεσα στις παλιές εταιρείες, και ότι η είσοδος νέων εταιρειών μείωνε τη σχετική συγκέντρωση. Στην Ελλάδα, όπως είδαμε, συνέβη σχεδόν το αντίθετο. Η διαφορά αυτή έχει εξαιρετικό ενδιαφέρον και θα συζητηθεί στα γενικότερα συμπεράσματα.

Ένα τελευταίο σημείο σχετικά με την εξέλιξη του βαθμού συγκέντρωσης. Αν κοιτάξουμε το μερίδιο των δέκα μεγαλύτερων βιομηχανικών εταιρειών στα καθαρά κέρδη (αλλά όχι στα

κεφάλαια ή στις πωλήσεις) του συνόλου της βιομηχανίας (ΑΕ και ΕΠΕ) αυτό έχει αυξηθεί σημαντικά στη διάρκεια της δεκαετίας του '70¹⁰. Αυτή όμως η αύξηση οφείλεται αποκλειστικά στο ότι οι πέντε από τις δέκα εταιρείες είναι πωλήσες πετρελαιοειδών, και δεν έχει καμιά σχέση με τις εσωτερικές συνθήκες συσσώρευσης της ελληνικής βιομηχανίας. Στο επίπεδο των εκατό (100) μεγαλύτερων δεν έχει αυξηθεί σημαντικά το μερίδιο. Θα υπάρξει ίσως η αντίρρηση ότι και η κρίση του πετρελαίου είναι μια μορφή της αυξανόμενης κυριαρχίας του μονοπωλιακού κεφαλαίου στη βιομηχανία. Ίσως· αλλά πρόκειται για ένα ειδικό μηχανισμό που απαιτεί ειδική ανάλυση και πολιτική. Εξάλλου σήμερα οι τρεις από τις πέντε εταιρείες ανήκουν στο δημόσιο και οι άλλες δύο κάνουν διύλιση και επεξεργασία με ελάχιστη επίπτωση στην εσωτερική οικονομία.

3.4 Μέγεθος και ρυθμός μεγέθυνσης των βιομηχανικών επιχειρήσεων

Μια από τις πτυχές της αξιοποίησης του κεφαλαίου, που είναι χρήσιμο να ξέρουμε αν διαφέρει ανάμεσα σε μεγάλες και μικρές επιχειρήσεις, είναι η (συνήθως διευρυμένη) αναπαραγωγή του. Μας δείχνει μια άλλη όψη των όρων λειτουργίας του απ' ό,τι το ποσοστό κέρδους που πραγματοποιεί. Πρόκειται για τη δυνατότητα (ή τη βούληση) της επιχείρησης να διευρύνει τη μάζα του κεφαλαίου που κινεί στην παραγωγή, με άλλα λόγια πρόκειται για τον ρυθμό μεγέθυνσης της επιχείρησης.

Μια σειρά μελέτες γύρω από τη σχέση ανάμεσα στο μέγεθος των επιχειρήσεων και στο ρυθμό μεγέθυνσής τους έχουν δείξει σε γενικές γραμμές τα εξής για τις αναπτυσσόμενες καπιταλιστικές οικονομίες.¹¹

- (α) Ο ρυθμός μεγέθυνσης των βιομηχανικών επιχειρήσεων είναι κατά μέσο όρο ο ίδιος για όλα τα μεγέθη μονάδων. Οι μεγάλες επιχειρήσεις δεν αυξάνουν τις πωλήσεις τους (ή τα κεφάλαιά τους) γρηγορότερα απ' ό,τι οι μικρότερες.
- (β) Η διασπορά των ρυθμών μεγέθυνσης είναι μεγαλύτερη για τις μικρότερες επιχειρήσεις. Π.χ. αν και οι μεγάλες και οι μικρές επιχειρήσεις έχουν μέσο ετήσιο ρυθμό αύξησης πωλήσεων 10%, στις μεν μεγάλες πολύ λίγες θα έχουν ρυθμό μικρότερο από 7% ή μεγαλύτερο από 13%, ενώ στις μικρές θα υπάρχουν και πολλές με ρυθμό 0% και πολλές με ρυθμό 20%. Και φυσικά, το ποσοστό των μικρών που χρεωκοπούν και των μικρών που πρωτοφανίζονται είναι πολύ μεγαλύτερο, απ' ό,τι στις μεγάλες.
- (γ) Σε μερικές μελέτες παρατηρήθηκε ισχυρή διαχρονική συσχέτιση των ρυθμών μεγέθυνσης: οι εταιρείες που αυξανόταν γρηγορότερα από το μέσο όρο σε μια χρονική περίοδο είχαν αυξημένη πιθανότητα να έχουν ψηλό ρυθμό αύξησης και στην επόμενη περίοδο.

Η πρώτη από τις παραπάνω συνθήκες σημειωτέον ότι επιφέρει συνήθως αύξηση της ανισοκατανομής των μονάδων, που σε ένα σταθερό πληθυσμό σημαίνει αύξηση του βαθμού συγ-

9. Prais (1976).

10. Βλ. Δραγασάκη (1981) αλλά και Περγράκη (1982).

11. Μια καλή επισκόπηση των κυριότερων στατιστικών συμπερασμάτων για τις αναπτυσσόμενες χώρες υπάρχει στον Eatwell (1971).

κέντρωσης. Δηλαδή, η συγκέντρωση αυξάνει ακόμα και αν η κάθε μεγάλη μονάδα δεν έχει ψηλότερους ρυθμούς μεγέθυνσης από τις πιο μικρές, ή με άλλα λόγια, αύξηση του βαθμού συγκέντρωσης δεν εκφράζει αναγκαστικά μονοπωλιακό πλεονέκτημα (αλλά μπορεί να το δημιουργεί).

Για την Ελλάδα διερευνήθηκε ο ρυθμός μεγέθυνσης των βιομηχανικών ΑΕ και ΕΠΕ για την περίοδο 1964-1975, και για δύο υποπεριόδους (1964-70, 1970-75). Κριτήρια μεγέθους ήταν το συνολικό ενεργητικό και τα ίδια κεφάλαια, όπως καταγράφονται στους ισολογισμούς. Η ανάλυση έγινε τόσο για τη μεταποίηση ως σύνολο όσο και για εννέα διψήφιους κλάδους που είχαν αρκετές μονάδες ώστε να μπορούν να στηριχθούν στατιστικά συμπεράσματα¹².

Τα συνοπτικά συμπεράσματα είναι:

- α. Ο ρυθμός αύξησης του ενεργητικού είναι σε γενικές γραμμές ανεξάρτητος από το μέγεθος των μονάδων, όπως και στις αναπτυσσόμενες οικονομίες. Υπάρχει μια ελαφριά τάση αρνητικής συσχέτισης ρυθμού-μεγέθους στο σύνολο της μεταποίησης, και μια ελαφριά τάση θετικής συσχέτισης σε πέντε από τους εννέα κλάδους. Ο ρυθμός αύξησης του ιδίου κεφαλαίου, πρώτον έχει πολύ ακατάστατες διακυμάνσεις (που οφείλεται στο γεγονός ότι τα «ίδια κεφάλαια» αποτελούν ουσιαστικά λογιστικό υπόλοιπο) και δεύτερον παρουσιάζει για το σύνολο της μεταποίησης και για τους περισσότερους κλάδους ισχυρή αρνητική συσχέτιση με το μέγεθος των μονάδων (: όσο μικρότερες ήταν οι μονάδες, τόσο ταχύτερα, κατά μέσο όρο, αυξανόταν τα ίδια κεφάλαια).
- β. Η διασπορά των ρυθμών μεγέθυνσης είναι μεγαλύτερη για τις μικρές επιχειρήσεις, όπως και στις αναπτυσσόμενες οικονομίες.
- γ. Η διαχρονική συσχέτιση των ρυθμών μεγέθυνσης είναι σχεδόν ανύπαρκτη, σε αντίθεση με μερικές περιπτώσεις σε αναπτυσσόμενες οικονομίες.

Για τη στατιστική αυτή ανάλυση μπορούν να διατυπωθούν πολλές επιφυλάξεις, από τις οποίες τρεις είναι, νομίζω, οι κυριότερες:

- α. Μετρώντας τη μεγέθυνση συγκεκριμένων εταιρειών αγνοείται η περίπτωση όπου μια εταιρεία που φτάνει σε κάποιο μέγεθος ιδρύει μια θυγατρική ή συνεργαζόμενη, αντί να συνεχίσει να αυξάνει το δικό της κεφάλαιο. Αυτό είναι κάτι που χρειάζεται χωριστή ανάλυση, αλλά στην περίοδο που εξετάστηκε το φαινόμενο δεν πρέπει να είχε μεγάλη έκταση (με εξαίρεση δύο μεγάλα συγκροτήματα). Εξάλλου σε πολλές περιπτώσεις οι θυγατρικές και συνεργαζόμενες εταιρείες δεν είναι βιομηχανικές αλλά εμπορικές και υπηρεσιών (βλέπε όμιλο ΑΓΕΤ).
- β. Η ομοιότητα των ρυθμών μεγέθυνσης ανάμεσα σε μεγάλες και μικρές μονάδες ίσως κρύβει διαφορετικούς μηχανισμούς: οι μεγάλες (και ιδιαίτερα θυγατρικές πολυεθνικών) μπορεί να περιορίζουν εθελοντικά την επέκτασή τους γιατί προτιμούν να χρησιμοποιήσουν τα κεφάλαια για άλλους σκοπούς ή σε άλλες χώρες, ενώ οι μικρές έχουν αντικειμενικούς περιορισμούς¹³.

Για να ελεγχθεί ενμέρει αυτή η υπόθεση έγιναν όλοι οι παραπάνω υπολογισμοί και για το υποσύνολο των εταιρειών που δεν είχαν ξένους μέτοχους, και τα αποτελέσματα

ήταν παρόμοια, πράγμα που δείχνει ότι ο παράγοντας «εθνικότητα» δεν παίζει καθαρό ρόλο στο συγκεκριμένο ζήτημα. Πάντως το πρόβλημα υπάρχει και θα πρέπει να έχουμε υπόψη ότι πίσω από όμοιους ρυθμούς συσσώρευσης μπορεί να υπάρχουν διαφορετικοί μηχανισμοί, που σε κάποιες περιόδους μπορεί να διαφοροποιήσουν και τους ρυθμούς.

- γ. Δεν εξετάστηκε η πρόσφατη περίοδος της μεγάλης κρίσης της βιομηχανίας. Οι κρίσεις συνήθως επιταχύνουν τη συγκέντρωση, άρα ίσως διαφοροποιούν και τους μέσους ρυθμούς αύξησης μικρών και μεγάλων μονάδων. Πράγματι η περίοδος της κρίσης πρέπει να μελετηθεί χωριστά, και με διαφορετική μεθοδολογία γιατί τα στοιχεία ισολογισμών γίνονται ιδιαίτερα αναξιόπιστα τα τελευταία χρόνια. Πάντως από τα λίγα στοιχεία που παρατέθηκαν δεν φαίνεται να υπάρχει σημαντική αύξηση του βαθμού συγκέντρωσης στη δεκαετία του '70, η δε υπόθεση των προβληματικών δείχνει ότι ίσως οι μεγάλες εταιρείες υτόφεραν περισσότερο από πολλές μικρές σε αυτή την κρίση.

3.5. Μερικά συμπεράσματα

Και μετά από αυτές τις επιφυλάξεις όμως παραμένουν κάποια αξιοσημείωτα συμπεράσματα για τους ρυθμούς μεγέθυνσης και τη δυναμική της συγκέντρωσης. Όλα τα στοιχεία μοιάζουν να αναιρούν μια αρκετά συνηθισμένη εκδοχή σχετικά με το μονοπωλιακό κεφάλαιο στην Ελλάδα. Είναι μια εκδοχή που μπορούμε να την ονομάσουμε «τριτοκοσμική», σε αντίθεση με την εκδοχή που αντλεί απόψεις για τη λειτουργία του μονοπωλιακού κεφαλαίου, κυρίως από τις αναπτυσσόμενες χώρες¹⁴. Αυτό λοιπόν το «τριτοκοσμικό» μονοπωλιακό κεφάλαιο υποτίθεται ότι βρίσκεται σε μια διαρκή πόλωση, που πιθανότατα εντείνεται, με τη μεγάλη μάζα των μικρών επιχειρήσεων που φυτοζωούν. Υπάρχει μια καθαρή δυική διάρθρωση στη μεταποίηση με ένα δυναμικό μονοπωλιακό τομέα που στο μεγάλο του μέρος εξαρτάται άμεσα από το εξωτερικό (έλεγχος, ή κεφάλαιο, ή αγορές) και στον σχεδόν βιοτεχνικό τομέα, που ωφελείται ίσως από τη ζήτηση που δημιουργεί κάποια άνοδος των εισοδημάτων, αλλά μένει στάσιμος με την έννοια ότι τα μέλη του δεν μπορούν να ξεπεράσουν μερικά πολύ στενά όρια στην ανάπτυξή τους. Η δυναμική των δύο τομέων είναι διαφορετική, και οι διασυνδέσεις μεταξύ τους ή είναι ανύπαρκτες, ή είναι τέτοιες που η ανάπτυξη του πρώτου γίνεται σε βάρος και όχι σε όφελος του δεύτερου.

Αν ήταν έτσι τα πράγματα, θα έπρεπε να παρατηρείται αύξηση της σχετικής και της απόλυτης συγκέντρωσης με το χρόνο, και μεγαλύτεροι ρυθμοί μεγέθυνσης στις πιο μεγάλες εταιρείες. Αυτά, όπως είδαμε, δεν συμβαίνουν. Αντίθετα φαίνεται να υπάρχει ένα συνεχές φάσμα επιχειρήσεων (με ποσοτικά τουλάχιστον κριτήρια) όπου και οι μικρές και μεσαίες καπιταλιστικές εμφανίζουν αξιοσημείωτους ρυθμούς συσσώρευσης, που πρέπει μακροπρόθεσμα να σημαίνει και αλλαγές στις οργανωτικές

12. Βλ. παραρτήματα για τον τρόπο εκτίμησης.

13. Την παρατήρηση αυτή την οφείλω στο Γιάννη Παναγιωτόπουλο.

14. Κύριοι φορείς της τριτοκοσμικής εκδοχής που έχει διάφορες μορφές είναι βέβαια πολλά στέλχη του ΠΑΣΟΚ, αλλά υπάρχει ρητά η έμμεση και σε πολλά κείμενα της κομμουνιστικής αριστεράς.

τους δομές, στο τεχνολογικό τους επίπεδο, το πέρασμα σε πιο αναπτυγμένες μορφές συσσώρευσης.

Συνοψίζουμε τα συμπεράσματα γύρω από τις ποσοτικές πτυχές του θέματος, πριν συζητήσουμε την ουσία, για την οποία μόνο νύξεις έγιναν ως εδώ:

- α. Ο βαθμός συγκέντρωσης μοιάζει να είναι ψηλός στους περισσότερους κλάδους παραγωγής. Το στοιχείο αυτό από μόνο του δεν μας λέει όμως πολλά για τη «μονοπωλιακή δύναμη» των μεγάλων μονάδων.
- β. Για το ποσοστό κέρδους των μεγάλων μονάδων σε σύγκριση με τις μικρές δεν μπορούμε να βγάλουμε κανένα συμπέρασμα από τις διαθέσιμες μελέτες.
- γ. Παρ' όλο που η κλίμακα των μονάδων αυξάνεται κατά μέσο όρο (μαρξική συγκέντρωση), η συγκέντρωση με τη συνηθισμένη έννοια, δεν μεγαλώνει στην πλειοψηφία των περιπτώσεων (κλάδων + περιόδων), και μάλλον τείνει να μειώνεται. Η είσοδος νέων μονάδων εξηγεί σε μεγάλο βαθμό την εξέλιξη αυτή, αλλά ακόμα και ανάμεσα στις παλιές μονάδες δεν αυξάνεται η ανισότητα. Αυτό το τελευταίο σημείο διαφέρει από την εμπειρία των αναπτυγμένων χωρών.
- δ. Οι μεγάλες, μεσαίες και μικρές καπιταλιστικές επιχειρήσεις μεγεθύνονται με ίδιους ρυθμούς κατά μέσο όρο, πράγμα που συμβαίνει και στις αναπτυγμένες οικονομίες, αλλά που δεν θα περιμέναμε σε μια τριτοσμικού τύπου πόλωση της μεταποίησης σε δύο τομείς.
- ε. (Με αρκετή επιφύλαξη): Η επιτυχία των επιχειρήσεων (ψηλός ρυθμός μεγέθυνσης) διαρκεί περισσότερο στις αναπτυγμένες χώρες, απ' ό,τι στην Ελλάδα.

B. ΜΟΝΟΠΩΛΙΑ ΚΑΙ ΑΝΑΠΤΥΞΗ

Όλη η προηγούμενη συζήτηση για τη συγκέντρωση και μεγέθυνση των επιχειρήσεων δείχνει μερικές μόνο πτυχές του θέματος, και ίσως όχι τις πιο σημαντικές. Δεν φαίνεται, από τα ποσοτικά στοιχεία, κάποια ιδιαίτερη πόλωση ανάμεσα σε μεγάλες και μικρές επιχειρήσεις, όπως θα περιμέναμε από μερικές τριτοκοσμικού τύπου αναλύσεις, και υπάρχουν ενδείξεις ότι η σχέση μεγάλων και μικρών επιχειρήσεων είναι λιγότερο ασύμμετρη από ό,τι και στον αναπτυγμένο καπιταλισμό. Αλλά για τη χάραξη οικονομικής πολιτικής και αναπτυξιακής στρατηγικής είναι πιο σημαντικές οι διαφορές που δεν φαίνονται από μια ποσοτική ανάλυση όπως αυτή που προηγήθηκε. Αυτές θα συζητηθούν στη συνέχεια. Δεν υπάρχουν εδώ ποσοτικά στοιχεία που να δείχνουν τι ακριβώς συμβαίνει. Αλλά αν ξεκαθαρίσουν οι πολλές διαφορετικές σημασίες όρων όπως τα μονοπώλια, μονοπωλιακές καταστάσεις, μονοπωλιακό κεφάλαιο, μονοπωλιακά προνόμια, ίσως δεν θα είναι πολύ δύσκολο να κρίνει κανένας τι από αυτά συμβαίνει στην Ελλάδα.

Ας διευκρινιστεί από τώρα ότι όλη η συζήτηση περιστρέφεται γύρω από τη διαμόρφωση μιας αριστερής στρατηγικής για την ανάπτυξη της οικονομίας. Εντάσσεται λοιπόν και ενδιαφέρει μονάχα την προβληματική εκείνη που θεωρεί την ύπαρξη και την επιτυχία αυτής της στρατηγικής ως απαραίτητο όρο για τον σοσιαλιστικό μετασχηματισμό, εντάσσεται δηλαδή στην προβληματική ενός δημοκρατικού δρόμου. Αντίθετα, δεν θα

ενδιαφέρει καθόλου όσους θεωρούν ως αποκλειστικό πρόβλημα για τον σοσιαλιστικό μετασχηματισμό την κατάληψη και διατήρηση της πολιτικής εξουσίας από κάποιες «αριστερές» δυνάμεις. Σε τέτοια πλαίσια, το ζήτημα των μονοπωλίων έχει κυρίως πολιτική-λαϊκίστικη σημασία, και οι οικονομικές λειτουργίες ελάχιστα ενδιαφέρουν.

1. Με ποιες έννοιες υπάρχουν μονοπωλιακές καταστάσεις στην Ελλάδα

Πρώτον, αποτελεί γενική παραδοχή, και δεν αμφισβητείται σε αυτό το άρθρο, ότι υπάρχουν έντονα μονοπωλιακές, ή καλύτερα μη-ανταγωνιστικές, καταστάσεις σε πάρα πολλές αγορές προϊόντων (ή «στην αγορά», όπως λένε). Τα φαινόμενα μοιάζουν να είναι πιο ισχυρά στις αγορές γεωργικών προϊόντων και σε πολλά εισαγόμενα είδη και λιγότερο στις αγορές εγχώριων βιομηχανικών προϊόντων. Είτε ισχύει αυτό είχε όχι, δεν μπορούν γενικά να συνδυαστούν τέτοιες καταστάσεις με την κυριαρχία λίγων μεγάλων μονάδων στον κλάδο. Υπάρχουν πάμπολλοι μηχανισμοί που δημιουργούν νόμιμα ή άτυπα ή παρανόμα προνόμια; ακόμα και σε κλάδους όπου υπάρχουν μόνο μικρές μονάδες. Αποτέλεσμά τους είναι τα σχετικά μεγάλα περιθώρια κέρδους και συχνά η κερδοσκοπική συμπεριφορά.

Δεύτερο, η πρόσβαση σε τραπεζική χρηματοδότηση προσδιορίζεται σε μεγάλο βαθμό από άτυπα ιδιαίτερα προνόμια. Σε αυτά έχουν το προβάδισμα μερικές μεγάλες επιχειρήσεις, χωρίς βέβαια να λείπουν και οι μηχανισμοί που επιτρέπουν σε μικρότερους επιχειρηματίες να πετύχουν ευνοϊκή μεταχείριση. Δεν μπορούμε όμως να σταθούμε μόνο σε αυτή τη διαπίστωση. Πρέπει να σημειωθεί ότι η σχέση του τραπεζικού συστήματος με τη συσσώρευση του βιομηχανικού κεφαλαίου είναι ριζικά διαφορετική απ' ό,τι στον αναπτυγμένο καπιταλισμό, όπου ήδη από τις αρχές του αιώνα οι τράπεζες κατευθύνανε ή υποστήριζαν ενεργά τις επενδύσεις των μεγάλων βιομηχανικών συγκροτημάτων. Στην Ελλάδα υπήρξαν σημαντικές τέτοιες περιπτώσεις (συγκρότημα Εμπορικής Τράπεζας) αλλά, τα τελευταία χρόνια ιδίως, οι τράπεζες κατακρίνονται τόσο από την αριστερά όσο και από τους βιομήχανους ακριβώς επειδή η χρηματοδότηση δεν γίνεται με τρόπο που να βοηθάει τη συσσώρευση βιομηχανικού κεφαλαίου.

Η αναλογία ανάμεσα στα δάνεια και στα ίδια κεφάλαια είναι κατά μέσο όρο μεγαλύτερη στις μεγάλες εταιρείες, πράγμα που φανερώνει την προνομιακή πρόσβασή τους στις τράπεζες. Αλλά η συνεχής διόγκωση των δανειακών επιβαρύνσεων είναι ένας μηχανισμός συσσώρευσης με πολλούς κινδύνους και προφανή όρια, που με την πρώτη μεγάλη κρίση δημιουργεί προβληματικές. Ενώ όπου υπάρχει χρηματιστήριο τα αρνητικά αποτελέσματα μιας κρίσης απορροφώνται με την απαξίωση του επενδυμένου κεφαλαίου, τα δάνεια οξύνουν τις αρνητικές πτυχές της κρίσης γιατί επιβαρύνουν το λειτουργικό κόστος.

Αυτό ισχύει ακόμα και όταν τα πραγματικά επιτόκια είναι αρνητικά, με πρόσθετο πρόβλημα ότι δημιουργείται κίνητρο για καταχρήσεις στις προσωποπαγείς μονάδες. Η έλλειψη χρηματιστηρίου μπορεί να αντικατασταθεί μόνο με μια ιδιαίτερα στενή σχέση τραπεζών με τις μεγάλες επιχειρήσεις και ένα μακροχρόνιο επενδυτικό ορίζοντα των τραπεζών – σχέση που

δεν εξαντλείται στην άκριτη παροχή δανείων και στο τέλος στον απότομο περιορισμό τους. Είναι λοιπόν δύσκολο να δεχτούμε τη διάχυτη παραδοχή ότι οι προβληματικές επιχειρήσεις δημιουργήθηκαν κυρίως επειδή δεν χρησιμοποιήθηκαν έντιμα τα δάνεια. Σίγουρα υπήρξαν καταχρήσεις και κακοδιοίκηση, αλλά μάλλον περισσότερη σημασία είχαν οι βαθύτεροι, διαρθρωτικοί παράγοντες.

Τρίτο, οι βιομήχανοι, όπως και άλλοι επιχειρηματίες, είναι σε θέση να κάνουν προσωπικές περιουσίες κρύβοντας κέρδη ή επιβαρύνοντας τις ίδιες τις επιχειρήσεις τους. Η δυνατότητα αυτή ίσως πρέπει να θεωρηθεί μονοπωλιακό προνόμιο, χωρίς βέβαια να είναι σαφές ότι το φαινόμενο αυτό έχει μεγαλύτερη έκταση στις μεγάλες απ' ό,τι στις μεσαίες επιχειρήσεις. Αλλά αυτό το φαινόμενο του επιχειρηματία που κλέβει την επιχείρησή του είναι απόρροια κάποιων χαρακτηριστικών του ελληνικού βιομηχανικού κεφαλαίου που το διαφοροποιούν ριζικά από το πραγματικό μονοπωλιακό κεφάλαιο: πηγάζει από τον προσωποπαγή χαρακτήρα της διοίκησης και της ιδιοκτησίας, και από τη μορφή των σχέσεων με το χρηματοδοτικό σύστημα που αναφέρθηκε πιο πάνω.

Τέταρτο, πολλοί επιχειρηματίες έχουν ιδιαίτερες προσδράσεις στον κρατικό μηχανισμό, που τις χρησιμοποιούν για να αποσπάσουν χαριστικές διατάξεις, ανοχή στην παρανομία, κ.τλ. Αυτά είναι ιδιαίτερα σημαντικά για τη λειτουργία της ελληνικής οικονομίας, αλλά ιστορικά δεν είναι ίδιον μόνο του μονοπωλιακού καπιταλισμού και του μονοπωλιακού κεφαλαίου.

2. Μονοπώλια και εξάρτηση

Τέλος, σε ένα πολύ γενικότερο και ουσιαστικότερο επίπεδο, η Ελλάδα είναι στην τροχιά του μονοπωλιακού καπιταλισμού και έχει ποικίλες εξαρτήσεις από τη δραστηριότητα του διεθνούς μονοπωλιακού κεφαλαίου. Στο πλέγμα των εξαρτήσεων παίζει σχετικά μικρό ρόλο η άμεση ιδιοκτησία εργοστασίων από ξένες εταιρείες. Εξάλλου αυτή όλο και μειώνεται ως ποσοστό του συνόλου του βιομηχανικού κεφαλαίου. Εξάρτηση από το διεθνές μονοπωλιακό κεφάλαιο ή πάντως ένταξη στους μονοπωλιακούς μηχανισμούς συσσώρευσης, δημιουργείται κυρίως από τα καταναλωτικά πρότυπα, την αδυναμία της εγχώριας παραγωγής, την τεχνολογική εξάρτηση, τα μακροοικονομικά εξωτερικά ελλείμματα, και, σε μερικές περιπτώσεις, από τους όρους της εξαγωγικής δραστηριότητας.

Όλα αυτά είναι γνωστά και δεν θα αναπτυχθούν εδώ. Πρέπει όμως να σημειωθεί ότι αυτοί οι μηχανισμοί εξάρτησης χαρακτηρίζουν ένα ολόκληρο πρότυπο συσσώρευσης και δεν εντοπίζονται ούτε αποκλειστικά ούτε κυρίως στη λειτουργία συγκεκριμένων κέντρων μέσα στην ελληνική οικονομία. Τα σημαντικά κέντρα βρίσκονται σε άλλες χώρες, και μπορούν να αντιμετωπιστούν κυρίως με νέες εγγχώριες επενδύσεις, καλύτερη οργάνωση, παιδεία, έρευνα κ.τλ., και μόνο δευτερευόντως με μέτρα ελέγχου της «ασυδοσίας των μονοπωλίων» – δηλαδή έλεγχο υπερτιμολογήσεων, κερδοσκοπίας κ.τλ. Σε σχέση με το διεθνή καπιταλισμό λοιπόν, η αναπτυξιακή πολιτική είναι ντε φάκτο αντιμονοπωλιακή, αλλά η άμεσα αντιμονοπωλιακή πολιτική είναι μικρό μέρος της αναπτυξιακής.

Η κατάσταση όπως την περιγράψαμε, αφενός με τη διεθνή

εξάρτηση της χώρας, που πηγάζει από ένα ολόκληρο πρότυπο συσσώρευσης αλλά όχι τόσο από λίγα συγκεκριμένα επιχειρηματικά κέντρα, και αφετέρου με τα πολλά μονοπωλιακά προνόμια και τις μη ανταγωνιστικές αγορές, υπαγορεύει πολλά μέτρα πολιτικής, άλλα γενικά αναπτυξιακά, άλλα για την εξυγίανση και τον «εξορθολογισμό» της νομοθεσίας, της αγοράς, της χρηματοδότησης. Αλλά στην κατάσταση αυτή δεν κυριαρχούν μονοπωλιακοί μηχανισμοί συσσώρευσης, και γι' αυτό η πολιτική που επιβάλλεται δεν μπορεί να αρθρωθεί γύρω από ένα αντιμονοπωλιακό άξονα.

3. Μονοπωλιακό καθεστώς συσσώρευσης και μονοπωλιακό κεφάλαιο

Για ποιούς λόγους η ύπαρξη μονοπωλιακού κεφαλαίου είναι κεντρικό στοιχείο στην ανάλυση των αναπτυγμένων καπιταλιστικών οικονομιών, και για ποιους λόγους η ευρωπαϊκή αριστερά έχει επεξεργαστεί μια «αντιμονοπωλιακή» αναπτυξιακή πολιτική; Δεν πρόκειται μονάχα για τον απλό συλλογισμό: «αφού για πολιτικούς και διαχειριστικούς λόγους δεν μπορούμε να εθνικοποιήσουμε όλο το βιομηχανικό κεφάλαιο ως συγκεκριμένο στις μεγάλες μονάδες που έχουν ποσοτικά μεγαλύτερο βάρος στην οικονομία». Η επιλογή για την εθνικοποίηση και τον ιδιαίτερα στενό έλεγχο στο μονοπωλιακό κεφάλαιο, στηρίζεται όχι στο γεγονός ότι αυτό πραγματοποιεί μεγαλύτερα κέρδη ή απασχολεί πολλούς εργαζόμενους, αλλά στο ότι παίζει ένα ξεχωριστό ρόλο στη διαδικασία της συσσώρευσης, ρόλο διευθυντικό και οργανωτικό. Η σχέση του με τις μη μονοπωλιακές μονάδες είναι μεν μία σχέση κυριαρχίας, αλλά όχι όμως και εξόντωσης. Οι δε μικρές μονάδες αναπτύσσονται στους ρόλους που τους επιβάλλει το μονοπωλιακό πρότυπο συσσώρευσης, αλλά πάντως αναπτύσσονται, δεν φυτοζωούν. Τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά του μονοπωλιακού κεφαλαίου είναι σχηματικά τα εξής:

α) **Το μονοπωλιακό «καθεστώς συσσώρευσης».**¹⁵ Πρόκειται για τον τρόπο που αρθρώνονται οι διάφορες πτυχές της συσσώρευσης (τεχνολογία, παραγωγή, πωλήσεις, τιμές, ζήτηση, αγορά εργασίας, κεφαλαιαγορά) που είναι πολύ διαφορετικός από αυτόν του περασμένου αιώνα, της εποχής του ανταγωνιστικού καπιταλισμού. Εδώ οι μεγάλες επιχειρήσεις δεν αντιδρούν μονάχα στις ευκαιρίες που προσφέρει η αγορά ή γενικότερα το οικονομικό περιβάλλον αλλά με τη στρατηγική τους διαμορφώνουν σε μεγάλο βαθμό προγραμματισμένα το περιβάλλον και τις ευκαιρίες τους. Σε συνάρτηση με τη στρατηγική αυτή διαμορφώνεται η ζήτηση (καταναλωτικά πρότυπα αλλά και κράτος πρόνοιας) η τεχνολογική εξέλιξη (που κατευθύνεται άμεσα από την προγραμματισμένη κατανομή των πόρων

15. Η αντίληψη για ένα ειδικό μονοπωλιακό καθεστώς συσσώρευσης υπάρχει και σε παλιότερα έργα για τον αμερικάνικο, κυρίως, καπιταλισμό (Steindl, Baran και Sweezy) αλλά έχει αναπτυχθεί πολύ από μια ομάδα γάλλων μαρξιστών. Την προβληματική τους σχετικά με το «καθεστώς συσσώρευσης» τη θεωρώ ως την πιο γόνιμη για την κατανόηση του μεταπολεμικού αναπτυγμένου καπιταλισμού, αλλά μόνο νύξεις μπορούν να γίνουν στο άρθρο αυτό. Η πιο ολοκληρωμένη παρουσίαση της προβληματικής υπάρχει στον Aglietta (1976).

για έρευνα) η οργάνωση της παραγωγής (τεϊλορισμός, φορντισμός, νεο-φορντισμός) η κεφαλαιαγορά (διοχέτευση αποταμιεύσεων σε μακροχρόνιους επενδυτικούς στόχους). Δεν πρόκειται βέβαια για ένα κεντρικά κατευθυνόμενο σύστημα χωρίς κρίσεις. Υπάρχουν μεγάλες εγγενείς αντιφάσεις. Αλλά το μονοπωλιακό κεφάλαιο έχει ριζικά διαφορετικές σχέσεις με το περιβάλλον του από ό,τι παλιότερα, και τώρα, το μη-μονοπωλιακό.

β). **Σχέση με το κράτος.** Δεν πρόκειται μόνο για προνομιακή μεταχείριση του μεγάλου κεφαλαίου σε θέματα νομοθεσίας ή δικαιοσύνης ή παροχών. Τέτοια προνόμια πάντα υπήρχαν και σε όλες τις χώρες. Στο μονοπωλιακό καθεστώς συσσωρεύσης το κράτος εξυπηρετεί με την πολιτική του όχι μόνο μία-μία τις επιχειρήσεις και τους επιχειρηματίες αλλά διαμορφώνει το περιβάλλον που ευνοεί τη βιομηχανική συσσωρεύση, μέσα από το εκπαιδευτικό σύστημα, την τεχνική υποδομή, τις κρατικές προμήθειες, το νομιμοποιητικό σύστημα.

γ). **Κοινωνικοποίηση της παραγωγής.** Η εσωτερική οργάνωση του μονοπωλιακού κεφαλαίου είναι τέτοια ώστε να έχει φτάσει στο έπακρο η αντίθεση ανάμεσα στον κοινωνικό χαρακτήρα της παραγωγής και στην ιδιωτική ιδιοκτησία του κεφαλαίου (χωρίς δέβαια η κοινωνικοποίηση της παραγωγής να έχει πάρει και δημοκρατικό χαρακτήρα). Έχει ολοκληρωθεί ο διαχωρισμός της διεύθυνσης από την ιδιοκτησία, και ούτε η μία ούτε η άλλη δεν έχουν προσωποπαγή χαρακτήρα. Είναι λοιπόν σχετικά απλό να αλλάξει η ιδιοκτησία, και να γίνει κρατική, χωρίς να αναστατωθεί η λειτουργία της επιχείρησης και να παγώσει η δυναμική της συσσωρεύσής της και ο ρυθμιστικός της ρόλος στην οικονομία. Επειδή δε στις περισσότερες περιπτώσεις η ιδιοκτησία δεν είναι προσωποπαγής, η μεταβίβασή της δεν έχει το χαρακτήρα προσωπικών διώξεων.

δ) **Πολιτικές συσπειρώσεις.** Επειδή το μονοπωλιακό κεφάλαιο έχει ποιοτικά διαφορετική θέση στην οικονομία, αλλά και επειδή υπάρχει ένας επεξεργασμένος πολιτικός λόγος της αριστεράς που διαχωρίζει με αρκετή σαφήνεια το μονοπωλιακό από το μη-μονοπωλιακό, είναι δυνατό η αντιμονοπωλιακή πολιτική να μη δημιουργήσει αντιδράσεις σε όλες τις μερίδες του κεφαλαίου και ευρύτερη ανησυχία στην αστική τάξη.

Για όλους τους παραπάνω λόγους, στις αναπτυσσόμενες χώρες η αναπτυξιακή πολιτική της αριστεράς σχεδόν ορίζεται ως η πολιτική των σχέσεων με το μονοπωλιακό κεφάλαιο: είτε προκειται για ανάληψη του ρόλου του από το κράτος και το εργατικό κίνημα, είτε για έλεγχο της λειτουργίας του, είτε για ένταξη των προγραμμάτων του στον στρατηγικό προγραμματισμό της οικονομίας.

Όλα τα παραπάνω στοιχεία, που συνιστούν την ύπαρξη ενός σημαντικού μονοπωλιακού τομέα μέσα στο βιομηχανικό κεφάλαιο, δεν υπάρχουν στην Ελλάδα· ή υπάρχουν με τέτοια μορφή που επιβάλλουν πολύ διαφορετική αναπτυξιακή στρατηγική.

Σχετικά με το καθεστώς συσσωρεύσης: στο σύνολό της η ελληνική οικονομία είναι ενταγμένη σε ένα διεθνές μονοπωλιακό καθεστώς συσσωρεύσης έτσι ώστε πολλά στοιχεία του υπάρχουν στην Ελλάδα. Ιδιαίτερα, τα ιδιωτικά πρότυπα κατανάλησης ακολουθούν (με κάποια καθυστέρηση) εκείνα του μονοπωλιακού καπιταλισμού με την έμφαση στη μικρή («πυρηνική») οικογένεια και στο πλέγμα διαμέρισμα – κουζίνα – ψυγείο – τηλεόραση – αυτοκίνητο κ.λπ. Λείπουν όμως οι δυο πρωταγω-

νιστές του καθεστώτος αυτού: οι επιχειρήσεις που διαμορφώνουν την τεχνολογία, και τα νέα προϊόντα που κατανέμουν το εργατικό δυναμικό και τα κεφάλαια σε διαφορετικούς κλάδους ανάλογα με τις προοπτικές της αγοράς κ.τ.λ., και το κράτος που εξυπηρετεί το βιομηχανικό κεφάλαιο με πολιτική προγραμματισμού των αγορών, της παιδείας, της τεχνικής υποδομής.

Το κράτος διαπερνάται και επηρεάζεται εξίσου ή και περισσότερο από μερίδες του μεταπρατικού κεφαλαίου και του ξένου (ανεξάρτητα από το αν έχει εργοστάσια στη χώρα) και δεν ακολουθεί συνεπή πολιτική βιομηχανικής συσσωρεύσης. Αν δε ο λόγος είναι ότι δεν υπάρχουν ισχυρά βιομηχανικά κεφάλαια που να απαιτούν μια τέτοια πολιτική, τότε αυτό αμέσως φανερώνει τον ριζικά διαφορετικό χαρακτήρα του ελληνικού βιομηχανικού κεφαλαίου, από το μονοπωλιακό των άλλων χωρών.

Σχετικά με την κοινωνικοποίηση της παραγωγής: είναι ελάχιστες οι επιχειρήσεις όπου υπάρχει αρκετά σύνθετη διοικητική ιεραρχία ώστε να εξακολουθεί να λειτουργεί όταν αλλάξουν οι κορυφές, και καμία όπου η ιδιοκτησία και ο αφ' υψηλού έλεγχος δεν είναι προσωπαγής ή εξαρτημένος από το ξένο κεφάλαιο.

Σχετικά με τις πολιτικές συσπειρώσεις, είναι σαφές ότι μέσα στο στρώμα των βιομηχάνων δεν υπάρχει καμία υποκειμενική διαχωριστική γραμμή ανάμεσα σε μονοπώλια και μη, και η κάθε δίωξη ερμηνεύεται ως απειλή για όλους. Σε αυτό συμβάλλει η ασάφεια των διακηρύξεων του ΠΑΣΟΚ και της αριστεράς που, σε αντίθεση λ.χ. με τους γάλλους σοσιαλιστές, όταν έκαναν τις εθνικοποιήσεις τους, δεν προσπάθησαν να διαχωρίσουν με συγκεκριμένα και σταθερά κριτήρια τις επιχειρήσεις σε μονοπωλιακές που θα υιοστούν κάποια μέτρα, και σε μη-μονοπωλιακές που δεν θα θιγούν.

4. Οι αντιμονοπωλιακές αντιλήψεις σήμερα

Η αντιμετώπιση του ζητήματος της βιομηχανικής ανάπτυξης από το ΠΑΣΟΚ και από τους περισσότερους αριστερούς (ιδιαίτερα από το ΚΚΕ) στηρίζεται σε διάφορες παραλλαγές και συνδυασμούς δύο βασικών θεμάτων.

α) ότι το βιομηχανικό κεφάλαιο που αναπτύχθηκε μέχρι σήμερα στην Ελλάδα πολύ λίγα έχει προσφέρει στην υπόθεση της εκβιομηχάνισης, και πρόκειται να προσφέρει ακόμα λιγότερα στο μέλλον: είτε επειδή η μέχρι τώρα εκβιομηχάνιση ήταν επιφανειακή, είτε, κυρίως, επειδή δεν έχει βιομηχανική συνείδηση και με τα πρώτα σημάδια κρίσης γυρίζει προς παρασιτικές δραστηριότητες.

β) ότι ένας σχετικά μικρός αριθμός επιχειρήσεων (μονοπωλιακό κεφάλαιο) ελέγχει τη διαδικασία της συσσωρεύσης βιομηχανικού κεφαλαίου, και κατά συνέπεια είναι υπεύθυνες για τα όποια προβλήματα της ελληνικής βιομηχανίας.

Το άρθρο αυτό αναφέρθηκε στο δεύτερο από τα θέματα, με λίγες μόνο νύξεις για το πρώτο. Συνήθως όμως η αντίληψη για τις αδυναμίες του συνόλου του βιομηχανικού κεφαλαίου παρουνιάζεται σε συνδυασμό με την αντιμονοπωλιακή θέση, για ένα πολύ απλό πολιτικό λόγο: ότι αν δεν εντοπιστούν οι ευθύνες σε λίγες μεγάλες μονάδες τότε θα φαίνεται ότι η πολιτική επιδιώκει την αντικατάσταση των λειτουργιών του συνόλου του βιομηχανικού κεφαλαίου από το κράτος, πράγμα για πολ-

λους λόγους ανέφικτο και ανεπιθύμητο ως ορατός στόχος.

Υπάρχει βέβαια και η πιο ανεύθυνη θέση, που δυστυχώς συχνά εκφράζεται από τα πιο επίσημα χείλη, ότι ο ιδιωτικός τομέας ενισχύεται εφόσον ευθυγραμμίζεται με το κυβερνητικό πρόγραμμα, χωρίς όμως το πρόγραμμα να στηρίζεται στην παραμικρή ανάλυση για την ανάπτυξη, τις προοπτικές και τις δυνατότητες του κεφαλαίου. Η θέση αυτή στην ουσία κρύβει την πλήρη ανυπαρξία συγκροτημένης ανάλυσης και πολιτικής για το κεφάλαιο: αν επιδιώσει έχει καλώς, αν όχι, κρίμα. Επειδή όμως η ανάγκη συσσώρευσης ή έστω συντήρησης του κεφαλαίου εκφράζεται με χίλιους δυο πειστικούς τρόπους σε μια καπιταλιστική οικονομία η κυβέρνηση αναγκάζεται να παίρνει σπασμωδικά μέτρα ενίσχυσής του, χωρίς όμως προοπτική.

Η αντιμονοπωλιακή γραμμή φαίνεται να βάζει μια τάξη σε μια χαώδη κατάσταση. Καταρχήν, βολεύει πολιτικά γιατί εντοπίζει τις ευθύνες σε ένα μικρό σύνολο μονάδων (αλλά απροσδιόριστο) με αποτέλεσμα να εξυπηρετεί τις πολυσυλλεκτικές τάσεις του ΠΑΣΟΚ και (σε μικρότερο βαθμό) του ΚΚΕ. Δεύτερο, δίνει την αίσθηση ότι υπάρχει μια στρατηγική ανάκαμψης και ανάπτυξης, που ικανοποιεί ταυτόχρονα και το αίσθημα διαμαρτυρίας ενάντια στην ολιγαρχία, που ευνοιάζει σε κάθε αριστερό κίνημα, και τις ανάγκες μιας ομαλής μετάβασης σε ένα νέο πρότυπο ανάπτυξης – χωρίς δηλαδή να παραταθεί και να βαθύνει η οικονομική κρίση σε βαθμό που να υποδαμώσει σοβαρά το βιοτικό επίπεδο του λαού και να κινδυνέψουν οι δημοκρατικοί θεσμοί. Αν με την κρατικοποίηση ή τον αυστηρό έλεγχο λίγων μεγάλων βιομηχανικών επιχειρήσεων το προοδευτικό κίνημα μπορεί να κατευθύνει τη διαδικασία της συσσώρευσης, τότε να αμέσως η βασική λύση στο πρόβλημα της ανάπτυξης. Μόνες προϋποθέσεις η πολιτική βούληση (που αμφισβητεί στο ΠΑΣΟΚ το ΚΚΕ) και η ύπαρξη ενός μικρού αριθμού ικανών και διαθέσιμων μάνατζερ (που το ΠΑΣΟΚ, δια στόματος κ. Αρσένη, επικαλείται ως κύριο περιοριστικό παράγοντα).

Πέρα από την πολιτική σκοπιμότητα που έχει η αντιμονοπωλιακή θέση, καθώς και η θέση ότι η σημερινή κρίση της βιομηχανίας οφείλεται στην παρασιτική συνείδηση πολλών ελληνικών βιομηχάνων, οι αντιλήψεις αυτές οφείλονται και σε μια αδυναμία να αναλυθεί σωστά η ανάπτυξη και η κρίση της ελληνικής βιομηχανίας¹⁶.

5. Για μια εξήγηση της κρίσης

Νομίζω ότι η προσπάθεια για να καταλάβουμε την κρίση και να χαράξουμε μια προοπτική διεξόδου πρέπει να λαμβάνει υπόψη δύο θέσεις που είναι σχεδόν αντίθετες με τις δύο πιο διαδεδομένες θέσεις στο χώρο του ΠΑΣΟΚ και της αριστεράς. Όπως εκτέθηκαν πιο πάνω. Η αιτιολογία τους βρίσκεται μοναχά ενμέρει στην ανάλυση του άρθρου αυτού, και προφανώς πρέπει να συζητηθούν και πολλές άλλες όψεις της συσσώρευσης πριν διαμορφωθεί μια πλήρης και συγκεκριμένη πρόταση. Οι δύο θέσεις είναι:

α) Η διαδικασία εκβιομηχάνισης στο παρελθόν (μέχρι το 1973 αλλά ενμέρει και μετά) υπήρξε ουσιαστική και δημιουργική σε ένα αξιόλογο παραγωγικό δυναμικό και πολλά επιχειρηματικά κέντρα με εγγενή δυναμισμό για παραπέρα βελτίωση της τεχνολογίας τους και επέκταση των αγορών τους.

β) Οι σχέσεις των βιομηχανικών επιχειρήσεων με το οικονομικό και πολιτικό περιβάλλον στο οποίο δρούσαν είναι πολύ διαφορετικές από τις σχέσεις του μονοπωλιακού κεφαλαίου στο μονοπωλιακό καθεστώς συσσώρευσης, και τους έδιναν πολύ μικρά περιθώρια να ανταποκριθούν θετικά σε μια κρίση. Οι διαφορές και οι αδυναμίες εντοπίζονται τόσο στην εσωτερική οργάνωση των μονάδων (ένα προϊόν, ένας ιδιοκτήτης) όσο και στους λοιπούς, και πολύ ισχυρούς θεσμούς της οικονομίας (κράτος, τράπεζες).

Η κρίση της δεκαετίας του 1970 βρήκε την ελληνική βιομηχανία με ένα μεγάλο αριθμό, μικρών για τα διεθνή δεδομένα επιχειρήσεων που είχαν αναπτυχθεί σε σταθερές και διευρυνόμενες αγορές και που μπορούσαν να συνεχίσουν να αναπτύσσονται αλλά που δεν είχαν ούτε τους εσωτερικούς πόρους, και κυρίως, ούτε τη στήριξη των άλλων μηχανισμών για μια έγκαιρη και ικανοποιητική αναδιάρθρωση.

Ιδιαίτερα έλειψε από την Ελλάδα, όπως αναφέρθηκε πιο πριν, το πραγματικό χρηματιστικό κεφάλαιο του μονοπωλιακού καπιταλισμού που οργανώνει και ελέγχει την κατανομή των πόρων και διαχειρίζεται με κάποια λογική την κρίση των βιομηχανικών επιχειρήσεων.

Έλειψαν και άλλα μέτρα (όπως οι μακροχρόνιες συμβάσεις στις κρατικές προμήθειες) που στο σύνολό τους θα σήμαιναν μια συνεννόηση του κράτους με το μεγάλο βιομηχανικό κεφάλαιο για μια προγραμματισμένη αντιμετώπιση της κρίσης. Έλειψαν η θεσμική σταθερότητα και η συναίνεση, που είναι ίδιον του μονοπωλιακού καπιταλισμού και είναι απαραίτητες για να μπουν σε λειτουργία μηχανισμοί αναδιάρθρωσης με μακροχρόνια απόδοση. Έλειψαν βέβαια και οι σοβαρές και ολοκληρωμένες προτάσεις από τη μεριά των βιομηχάνων, που ζητούσαν κυρίως παροχές για τις τρέχουσες δραστηριότητές τους και που αντιμετώπιζαν εχθρικά κάθε επενδυτική προσπάθεια του κράτους, ακόμα και σε έργα που, στο σύνολο, θα ευνοούσαν την ελληνική βιομηχανία.

Αν συνειδητοποιηθεί ότι κύρια αιτία για την βαθιά κρίση της ελληνικής βιομηχανίας είναι η έλλειψη μονοπωλιακών μηχανισμών συσσώρευσης – δηλαδή του τρόπου που αρθρώνεται η δράση των επιχειρήσεων με άλλες μονάδες και άλλους θεσμούς – και πολύ λιγότερο οι υποκειμενικές διαθέσεις και οι αποφάσεις των βιομηχάνων, τότε φωτίζονται και άλλα σημαντικά ζητήματα: γιατί μια σοσιαλιστική κυβέρνηση που πραγματικά ενδιαφέρεται για νέες μεγάλες επενδύσεις δεν έχει καταφέρει μετά από τρία χρόνια να ανακαλύψει πάνω από δύο ή τρία βιώσιμα μεγάλα βιομηχανικά έργα για να επενδύσει;

Μια πιθανή εξήγηση είναι ότι κάθε επένδυση χρειάζεται ένα ορισμένο περιβάλλον για να αποδόσει (κατάλληλο εργατικό δυναμικό, τεχνικούς συμβούλους, εξασφάλιση τεχνολογικής ανανέωσης, εξασφαλισμένες αγορές ή εμπορικά δίκτυα, υποπρομηθευτές, ενεργειακή υποδομή, κ.α.) και ότι το σημερινό οικονομικό περιβάλλον και το σημερινό επίπεδο οργάνωσης – συνάρθρωσης της οικονομικής ζωής έχει από καιρό φτάσει στα όρια του και δεν παρέχει άλλες ευκαιρίες μεγάλων επενδύ-

16. Ιδιαίτερα η αντίληψη για τον παρασιτισμό αποτελεί συνέχεια των βολονταριστικών ερμηνειών της ελληνικής υπανάπτυξης, που σωστά σχολιάζει η Μ. Πετμεζίδου-Τσουλιούδη στο τεύχος αυτό.

σεων. Για να ξαναδημιουργηθούν ευνοϊκές συνθήκες για επενδύσεις (δημόσιες ή ιδιωτικές) χρειάζεται ένας νεος συντονισμός πολλών μονάδων και κρατικών θεσμών με σύνθετους μηχανισμούς που στον μονοπωλιακό καπιταλισμό λειτουργούν καθημερινά.¹⁷

Οι ίδιοι περίπου λόγοι, πέρα από ενδεχόμενη κακοδιοίκηση, θα πρέπει να εξηγούν και τις δυσοίωνες προοπτικές μερικών μεγάλων επιχειρήσεων που πρόσφατα περιήλθαν στον δημόσιο τομέα.

6. Λάθη και κίνδυνοι της κυβερνητικής πολιτικής

Αλλά οι μηχανισμοί αυτοί δεν υπάρχουν σήμερα ή δεν ελέγχονται από βιομηχανικά κέντρα μέσα στην ελληνική οικονομία, και έτσι το πρόβλημα δεν λύνεται με την κρατικοποίηση ή «κοινωνικοποίηση» της οποιασδήποτε μονάδας. Σε μια τέτοια κατάσταση δεν υπάρχουν εύκολες προτάσεις αναπτυξιακής πολιτικής, αλλά μπορούν να εντοπισθούν μερικά λάθη:

Δεν μπορούμε να πιστεύουμε ότι η κρατικοποίηση των μεγάλων βιομηχανικών μονάδων θα λύσει κάποια σοβαρά αναπτυξιακά προβλήματα, γιατί οι μονάδες αυτές δεν κατευθύνουν τη συσσώρευση όπως την κατευθύνουν τα μεγάλα βιομηχανικά συγκροτήματα στις αναπτυγμένες χώρες, ούτε όπως την κατευθύνει η United Fruit την Κεντρική Αμερική.

Δεν μπορούμε να πιστεύουμε ότι το κυνήγι της φοροδιαφυγής, της κατάχρησης δανείων και της παράνομης εξαγωγής συναλλάγματος, αποτελεί κεντρικό άξονα κάποιας αναπτυξιακής πολιτικής, ανεξάρτητα από την δημοσιονομική, πολιτική ή ηθική σκοπιμότητα. Γιατί τα φαινόμενα αυτά δεν είναι ανωμαλίες αλλά είναι σε μεγάλο βαθμό αναπόφευκτα αποτελέσματα και εκφάνσεις των κυρίαρχων μηχανισμών συσσώρευσης, και είναι αυτοί που πρέπει να αλλάξουν. Αν βέβαια το κυνηγητό αυτό καταφέρει να μειώσει ουσιαστικά τα εξωτερικά και τα δημοσιονομικά ελλείμματα τότε θα προσφέρει πολλά στην ανάπτυξη, αλλά η αποτελεσματικότητά του μένει να αποδειχτεί.

Δεν μπορούν να αγνοηθούν τα προβλήματα του μεγάλου αριθμού των βιομηχανικών επιχειρήσεων και να συνεχιστεί η πολιτική «μια στο καρφί και μια στο πέταλο». Αντιλήψεις του τύπου «η βιομηχανία δεν θα μπορούσε να είναι χειρότερη» είναι καταστροφικές, γιατί θα μπορούσε, και θα γίνει χειρότερη. Εξάλλου μάλλον λίγο θα μπορούσε να αποδόσει, από αναπτυξιακή σκοπιά, η ένταση του κρατικού ελέγχου πάνω σε αυτές, ενώ πιο χρήσιμο είναι αυτό που θεωρητικά όλοι αναγνωρίζουν: ένα θεσμικό πλαίσιο που θα ενθαρρύνει την αναδιάρθρωση για νέα τεχνολογία και νέες αγορές— αλλά «θεσμικό πλαίσιο» σημαίνει και τον κυρίαρχο πολιτικό λόγο των προοδευτικών δυνάμεων, που θα δέχεται, ξεκάθαρα και όχι αντιφατικά ή κουτοπόνηρα, μια ορισμένη ελευθερία δράσης για τις επιχειρήσεις.

Αντίθετα, η ενίσχυση του συνδικαλιστικού κινήματος για διαπραγματεύσεις γύρω από αμοιβές, συνθήκες δουλειάς, ενημέρωση για τις προοπτικές της επιχείρησης, όχι μόνο δεν αντιστρατεύεται αλλά μπορεί και να συμπληρώνει μια ορθολογική πολιτική για την ανάπτυξη του τομέα αυτού. Και μόνο από αυτή την ενίσχυση μπορεί μακροπρόθεσμα να αλλάξει ο συσχετισμός δυνάμεων ανάμεσα στην εργασία και στο κεφάλαιο.

Μέχρι σήμερα, η κυβέρνηση έχει θετική πολιτική αφενός για τις «μικρομεσαίες» (ουσιαστικά βιοτεχνικές) μονάδες και αφετέρου για λίγες πολύ μεγάλες που μπορεί να ευνοηθούν άμεσα από διακρατικές συμφωνίες ή από μεγάλες επενδυτικές αποφάσεις του δημόσιου τομέα. Για τη μεγάλη μάζα των βιομηχανικών επιχειρήσεων δεν έχει πολιτική. Ακόμα και αν οι προσπάθειες μεγάλης κλίμακας καρποφορήσουν (πράγμα δυστυχώς όχι σίγουρο), κινδυνεύουμε έτσι να αποκτήσουμε μια βιομηχανία με δυαδική διάρθρωση, τριτοκοσμικού τύπου, ενώ μέχρι τώρα αυτό τουλάχιστο το δεινό το είχαμε αποφύγει. Να έχουμε δηλαδή εκατό χιλιάδες βιοτεχνίες και είκοσι μεγάλα εργοστάσια (διυλιστήρια, τσιμέντα, αλουμίνα) και πέραν τούτου ουδέν. Κάτι τέτοιο θα όξυνε τον εξαρτημένο χαρακτήρα της οικονομίας μας, γιατί οι μεγάλες αυτές μονάδες στηρίζονται, με λίγες εξαιρέσεις, είτε σε κατεργασία ορυκτών πρώτων υλών, είτε σε ακριβή αρχική επένδυση, είτε σε μεγάλη κατανάλωση ενέργειας, με μικρή καθαρή προστιθέμενη αξία. Αντίθετα αγνοούνται οι εταιρείες που μπορούν να επιδιώσουν μόνο με συνεχή ανανέωση των προϊόντων τους, αύξηση της παραγωγικότητας, μάρκετινγκ κ.τλ. —στοιχεία που χαρακτηρίζουν το πραγματικό μονοπωλιακό κεφάλαιο— και όσες μη-μονοπωλιακές μονάδες αναπτύσσονται δυναμικά μέσα στο μονοπωλιακό καθεστώς συσσώρευσης. Οι κλάδοι που μπορούν να υπάρξουν τέτοιες εταιρείες είναι κυρίως οι μηχανολογικοί και μερικοί καταναλωτικών προϊόντων — αυτοί για τους οποίους το κράτος δεν έχει καμία πολιτική και ελάχιστες μελέτες.

Ποιος λοιπόν μπορεί να είναι ο άξονας μιας αναπτυξιακής στρατηγικής; Εδώ μόνο μια πολύ γενική διαπίστωση μπορεί να γίνει. Πρέπει η ελληνική οικονομία να αποκτήσει σταδιακά μια εσωτερική συνοχή παρόμοια με αυτή του μονοπωλιακού καπιταλισμού: δηλαδή μια διαρκή συνεννόηση ανάμεσα σε επιχειρηματίες, δημόσιες επιχειρήσεις, εργαζόμενους, τράπεζες, κράτος, συμβούλους, ερευνητικά κέντρα. Τα μακροοικονομικά μέτρα, τα πενταετή προγράμματα και, κυρίως, ο δημοκρατικός προγραμματισμός μόνο σε τέτοιο πλαίσιο μπορούν να λειτουργήσουν.

Και μόνο σε τέτοιο πλαίσιο που, θεωρητικά βέβαια, ενέχει κινδύνους για την εδραίωση και κυριαρχία ενός γνήσιου μονοπωλιακού κεφαλαίου, μπορεί να ανοίξει ο δρόμος, μέσα από πολιτικούς και οικονομικούς αγώνες, για να κοινωνικοποιηθούν πραγματικά οι οικονομικές αποφάσεις.

Στην ανάπτυξη αυτής της εσωτερικής συνοχής δεν μπορεί παρά να παίξει καθοριστικό ρόλο το κράτος και ο δημόσιος τομέας. Η έμφαση πρέπει να είναι σε ποιοτικές αλλαγές στη σημερινή λειτουργία του (καλύτερη τεχνική υποδομή, εμπορικές τράπεζες που πραγματικά χρηματοδοτούν τη βιομηχανική δραστηριότητα, επενδυτικές τράπεζες που πραγματικά υλοποιούν επενδύσεις, κράτος που πραγματικά ξέρει πόσο επιδραίνει

17. Η ιδέα που μελετάται στο ΚΕΠΕ για «ολοκληρωμένα συμπλέγματα δραστηριοτήτων» βασίζεται σε μια γενικά σωστή σύλληψη του προβλήματος. Αλλά δεν πρόκειται να καρποφορήσει όσο δεν γίνεται συνείδηση ότι το πρόβλημα είναι περισσότερο πολιτικό και θεσμικό και αντιμετωπίζεται με διαδικασίες συνεννόησης και διαπραγμάτευσης ανάμεσα σε υπαρκτούς φορείς, και πολύ λιγότερο τεχνικό, που λύνεται με εκ των προτέρων προγραμματισμό.

και πόσο επιδοτεί τη βιομηχανία, σοβαρό εκπαιδευτικό σύστημα, αποδοτικές δημόσιες επιχειρήσεις) καθώς και σε νέες δραστηριότητες που σήμερα λείπουν τελείως: νέες υπηρεσίες, νέες επενδύσεις, νέα δίκτυα. Αυτά είναι που χρειάζονται για να μπορεί αύριο να υπάρχει κοινωνικός έλεγχος στη συσώρευση, και να μην είμαστε, όπως σήμερα, έρμαια δυνάμεων που καμιά πολιτική βούληση δεν μπορεί να ελέγχει.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

A. Δείκτες Συγκέντρωσης

1. Herfindahl (H): ορίζεται ως $\sum (\mu_i)^2$, $i = 1, 2, 3, \dots, n$, όπου μ_i είναι το μερίδιο (ποσοστό) της μονάδας i στο σύνολο του κεφαλαίου ή της απασχόλησης του κλάδου, και n ο αριθμός των μονάδων.
2. Σχετικός Herfindahl (ΣΗ): ορίζεται ως $n \cdot H$, και δείχνει σε ποιο βαθμό ο δείκτης H απέχει από το θεωρητικό ελάχιστο μέγεθος του με δεδομένο τον αριθμό των μονάδων του κλάδου.
3. Gini (TZ): είναι ο γνωστός δείκτης ανισότητας με βάση την καμπύλη Lorenz: $TZ = [1/2 (n+1) - \sum i \cdot \mu_i] / [1/2 \cdot n]$.
4. Tidemans (T): προκύπτει από τον TZ με τον τύπο $T = 1 / (1 - TZ) \cdot n$.
5. Διακύμανση λογαρίθμων (ΔΛ): είναι η διακύμανση (σ^2) στην κατανομή μεγέθους των λογαρίθμων του κεφαλαίου ή της απασχόλησης κάθε εταιρείας.

Για τις ιδιότητες των δεικτών αυτών, βλ. το κεφάλαιο 3 των Aaronovitch και Sawyer (1975).

Όσοι δείκτες υπολογίστηκαν από τις απογραφές καταστημάτων της ΕΣΥΕ, υπολογίστηκαν με στοιχεία κατά κλιμάκια μεγέθους μονάδων και όχι μεμονωμένων μονάδων. Οι μονάδες χωρίστηκαν στα εξής κλιμάκια μεγέθους απασχόλησης: 0-4, 5-9, 10-19, 20-49, 50-99, 100 + , τόσο για το 1958 όσο και για το 1973 (για να είναι διαχρονικά συγκρίσιμοι οι δείκτες). Κάθε δείκτης υπολογίστηκε με την υπόθεση ότι όλες οι μονάδες κάθε κλιμακίου είχαν απασχόληση ίση με το μέσο όρο του κλιμακίου. Αυτό υποεκτιμά το απόλυτο ύψος των δεικτών, αλλά δεν αλλοιώνει συστηματικά τη διαχρονική τάση. Τέτοιος κίνδυνος θα υπήρχε αν αύξανε η διασπορά μέσα στο ανώτατο κλιμάκιο, αλλά αυτό δε συμβαίνει, για το σύνολο τουλάχιστο της μεταποίησης.

B. Μέγεθος και ρυθμός μεγέθυνσης των εταιρειών

Η σχέση ανάμεσα στο μέγεθος των εταιρειών και το ρυθμό μεγέθυνσης υπολογίστηκε με τον εξής τρόπο:

Έγινε παλινδρόμηση για να εκτιμηθεί ο συντελεστής β στη σχέση:

$$\ln K_1 = \alpha + \beta \ln K_0 + \epsilon$$

όπου K_1 και K_0 είναι το σύνολο ενεργητικού κάθε επιχείρησης (ή τα ίδια κεφάλαια) στο τέλος και στην αρχή της περιόδου αντίστοιχα, και \ln ο φυσικός λογάριθμος.

Προφανώς η σχέση αυτή προκύπτει από τη σχέση: $K_1 = \alpha \cdot \epsilon \cdot K_0^\beta$. Αν $\beta = 1$, τότε $K_1 / K_0 = \alpha \cdot \epsilon$, δηλαδή ο ρυθμός μεγέθυνσης κάθε εταιρείας εξαρτάται από μία σταθερά που χαρακτηρίζει όλο τον κλάδο, και από το τυχαίο «σφάλμα», αλλά όχι από το μέγεθος της. Αν $\beta < 1$, τότε υπάρχει τάση οι μικρότερες εταιρείες να μεγεθύνονται ταχύτερα, και αν $\beta > 1$ υπάρχει η αντίθετη τάση

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

A. ΓΕΝΙΚΗ

Η φιλοσοφία για τη μονοπωλιακή συγκέντρωση καθώς και για τον μονοπωλιακό καπιταλισμό είναι τεράστια. Εδώ παρατίθενται μόνο οι πηγές στις οποίες υπάρχει παραπομπή στο κείμενο. Από γενικές επισκοπήσεις, το βιβλίο του Δρουκόπουλου είναι μια καλή εισαγωγή στα ελληνικά, το κεφάλαιο 3 των Aaronovitch και Sawyer έχει μια πολύ χρήσιμη και όχι περιττά τεχνική παρουσίαση των τρόπων μέτρησης της συγκέντρωσης, και το άρθρο του Eatwell παρουσιάζει τα αποτελέσματα των εμπειρικών ερευνών στις αναπτυσσόμενες χώρες.

- Aaronovitch, S. και Sawyer M.C. (1975) *Big Business*, MacMillan, London.
- Aglietta, M. (1976) *Regulation et Crises du Capitalisme*, Calmann-Lévy, Paris (αγγλική μετάφραση: *A Theory of Capitalist Regulation* NLB 1979).
- Δρουκόπουλος, Β. (1978) *Η Συγκέντρωση του Κεφαλαίου και της Παραγωγής στην Εποχή μας*, Οδυσσέας, Αθήνα.
- Eatwell, J. (1971) «Growth, Profitability and Size: The Empirical Evidence», στο Marris and Wood (eds) *The Corporate Economy*, Macmillan, London.
- Prais, S.J. (1976) *The Evolution of Giant Firms in Britain*, Cambridge University Press.

B. ΕΛΛΗΝΙΚΗ

- Δραγασάκης Γ. (1981) «Το Καπιταλιστικό Μονοπώλιο», *Επιστημονική Σκέψη*, αφ. 2.
- Γιαννίτση, Τ. (1983) *Η Ελληνική Βιομηχανία - Ανάπτυξη και Κοίση*, Gutenberg, Αθήνα.
- ICAP (1982) *Μικρομεσαίες και Μεγάλες Επιχειρήσεις στην Ελληνική Βιομηχανία*, ICAP, Αθήνα.
- Mitsos, A. (1975) *The Rationale of Tariff Protection of Greek Industry*, Ph. D. Thesis, U. of Pittsburgh.
- Nikolaou, K. (1978), *Inter-size Efficiency Differentials in Greek Manufacturing*, ΚΕΠΕ, Αθήνα.
- Pakos, Th. (1980) *Concentration in Greek Manufacturing*, M. Sc. dissertation, U. of Salford.
- Πετρούλης, Χ. (1982) «Σχετικά με το Απόλυτο Ύψος και το Ποσοστό Κέρδους στην Ελληνική Οικονομία», *Επιστημονική Σκέψη*, αφ. 5.
- Ρουμιελιώτης, Π. και Καλογήρου, Γ. (1976) «Είναι Μονοπωλιακή ή όχι η Διάθροση της Ελληνικής Οικονομίας και ποιός ο Ιδιαίτερος Ρόλος των Πολυεθνικών Εταιρειών», *Οικονομικός Ταχυδρόμος* 16.9.76 (αναδημοσίευση στο: *Μελέτες πάνω στη Σύγχρονη Ελληνική Οικονομία*, Επιμ. Σπ. Παπασηλιόπουλου, Παπαζήσης, 1978).

